

Sudah, laat maar

Paula Gomes

bron

Paula Gomez, *Sudah, laat maar*. Nijgh & Van Ditmar, 's-Gravenhage 1984 (tweede druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/gome001suda02_01/colofon.php

© 2018 dbnl

I

Ik zag dat de pelayan de lakens al van het bed trok. De hotelkamer werd voor een ander klaargemaakt. Het was een grijze pelayan, een oude man die de tijd van vroeger had meegemaakt, toen hij nog 'djongos' heette. Er lag een mysterieus verschil tussen die twee woorden, djongos en pelayan, een verschil dat ik niet kon omschrijven, omdat voor mij alles eigenlijk precies hetzelfde was gebleven: de sfeer, de natuur, het vriendelijke, het lieflijke, het gemak van dat alles wel terecht zou komen, het krijgen van alles wat ik hebben wilde. Ik had nog niet gedacht dat ik iets nodig had, of het werd me al aangereikt. En alles wat ik kreeg spon ik om mij heen. Zo zat ik als een pop in een cocon, toen de oorlog uitbrak en ik mijn vader tegen mijn moeder hoorde zeggen: 'Als de Japanners komen, is het met ons gedaan. Wij worden vermoord en Sonja verdwijnt in een huis voor geisha's.'

Het was avond. Ik stond voor de wastafel in mijn kamer om tanden te poetsen. Het dopje van de tandpasta rolde in de wasbak. Ik keek in de spiegel, terwijl mijn vingers het opvisten. Ik keek of ik nog dezelfde was.

De Japanners waren in Sumatra geland. Ze zouden ongetwijfeld naar Java komen, hoewel er die morgen nog hard gelachen was om hun stommititeit. Ze waren op een verkeerde plek geland, ze zouden er stikken in het moeras.

De hond kroop, zoals iedere avond wanneer ik ging slapen, onder het bed. Het was mijn hond. Zijn bruingele pluimstaart veegde over de vloer, toen hij ging liggen. Even later staarde ik in het donker. Ik krijg een kimono aan, dacht ik, en dan?

De Japanners kwamen. Ze bezetten het hele land.

Mijn vader werd opgepakt. Hij kreeg een oproep om met wat toiletartikelen en een pyjama op het gouver-

neurskantoor te komen voor een vergadering. Die avond begrepen mijn moeder en ik dat hij niet terugkwam. De djongos hoorde ons huilen. Hij dekte de tafel, hij bracht het eten binnen. Hij sloop door het huis.

‘Dát zijn onze vijanden,’ smaalde een buurvrouw van wie de man ook was opgepakt, ‘ze lachen in hun vuistje.’

Maar de volgende ochtend stond op de hoge standaard in de hoek, waar de pot met de chevelure had gestaan, een kom water waar een grote, roze kembang sepatoe in dreef. Het was een offer van de djongos aan de goden. ‘Dan wordt de tuan niet zo geslagen.’

‘Geslagen?’ vroeg mijn moeder. Waanzinnig! Het andere leven was nog niet goed tot ons doorgedrongen. Alles wat onmogelijk had geleken werd normaal.

Een paar maanden later was het bezoekdag. Vrouwen en kinderen trokken naar het kamp. Er waren geen dikke mannen meer. Eén werd met een rotan afgeranseld waar zijn vrouw bij stond. Ze had hem een stukje chocola gegeven, dat mocht niet.

Kort daarop werden de mannen weggevoerd. Het was nog haast nacht toen het transport plaatsvond. Het schorre geluid van de hanen, die kraaiden voor de opkomende zon, klonk onwezenlijk. Ze hoefden niet te kraaien, iedereen was al wakker, niemand luisterde. We stonden stilletjes bij elkaar gedromd aan de kant van de weg. Vrouwen en kinderen. We stonden er al uren. We waren haast niet naar bed geweest, alleen maar even, de moeders samen met de kinderen. We waren opgestaan in het donker. Toen de nacht nog maar net begonnen was, werden in de huizen de lichten ontstoken. Er ging iets gebeuren, iets dat niet goed was, iets ergs. We wisten niet wanneer het zou gebeuren. We waren de straat opgegaan. En we hadden gewacht. Tegen de ochtend zagen we de stoet in de verte naderen. In het grauwe licht sjokten de mannen als schimmen langs ons heen. Ze keken niet op of om.

Japanse soldaten met bajonetten op het geweer maakten ieder contact bij voorbaat al onmogelijk. Gezichten waren nauwelijks te onderscheiden. Soms werd er gewezen. Er werd zacht gefluisterd. ‘Daar is pappie.’ Maar niemand uit de groep keek op. Het was niet zeker of het werkelijk zo was. Pakjes mochten niet worden afgegeven. We bleven ermee in de handen staan. De mannen verdwenen in de pas begonnen dag. Achter hen kwam schuchter het verkeer. Er waren nog mensen voor wie alles gewoon doorging.

Mijn moeder en ik gingen met anderen samenwonen. Er was geen geld meer. Het was vreemd dat er opeens geen geld meer kwam en dat wat in huis was op raakte. De vrouwen kropen bij elkaar, omdat dat goedkoper was.

We woonden met ons vijven. Sylva was de oudste. Ze was ook de grootste en de dikste. Ze had een grote, witte broek aan. Ze regeerde het huis. De anderen hadden maar te gehoorzamen wanneer ze in haar ongedurigheid telkens weer de indeling van de kamers veranderde, zodat we telkens weer ergens anders sliepen. Just was de enige die zich erover opwond, terwijl ze zich juist rustig moest houden. Ze had iets aan het hart, het was niet af, er was geen tussenschot, zei ze. Ze had bolle, blauwe nagels en ze hijgde onder het spreken. Vooral wanneer ze met Sylva kibbelde, leek het of ze zou stikken. Sylva had ook voortdurend ruzie met Erna, haar jongere schoonzuster. Ze zei dat Erna manziek was en flirtte met iedere man die nog vrij rondliep, terwijl haar eigen man krijgsgevangene was. Mijn moeder zat er meestal stilletjes bij, ze sprak weinig, dat was haar aard; ze had thuis ook nooit veel gezegd. Eerst hadden we taarten gemaakt om te verkopen, maar toen de boter schaars werd, gingen we poppen maken. Ik vulde ze op. In een klein kamertje, het kapokkamertje. Ik duwde de kapok met een stokje tot in de verste hoeken, de schoentjes, de vingertjes, vooral het

hoofdje moest stevig zijn. De pluizen stoven in het rond, ze zaten overal, in mijn neus, tegen mijn lippen; ik moest voortdurend blazen en in mijn gezicht strijken. De poppen die onder mijn handen vorm kregen waren afschuwelijk; boerinetjes in hobbezakken, met gele vlechtjes van wol en schele ogen. Pas later werden het echte poppen. Mijn moeder maakte de lijfjes en armpjes en beentjes. Just leerde beeldige gezichtjes borduren en Sylva legde zich toe op de kleertjes. Ze zaten met hun vieren om de ronde eettafel, terwijl ik achter in het kamertje zat of met de poppen in een grote mand langs de huizen leurde.

's Avonds zat ik meestal op het muurtje van het terras, ik zat er alleen. Ik zat er maar en verveelde me, maar het was geen echte verveling. Ik luisterde naar de geluiden en keek in het donker. Alles kreeg een betekenis. Onder de twee glazen deuren die op het terras uitkwamen waren de lichtkieren duidelijk zichtbaar. De kamer was potdicht afgesloten. Er moest verduisterd worden. De geallieerden kwamen nu en dan overvliegen, ze bombardeerden de haven, maar ook wel dichterbij, de fabriek van Braat en de spoorlijn die bij ons aan het eind van de straat lag. We waren aan alle kanten omringd door de bezetters. Die groetten wanneer ze langskwamen, ze bogen en spleten hun monden in een grijnslach.

Op een keer scheen de maan. Het gras op het plein iets verderop had een vreemde, lichte glans. Ik keek er met verwondering naar. Ik zag dat alles die bleke, helle kleur kreeg. Er was geen duisternis, ik baadde in licht en het licht verbond mij met alles wat óm mij was. Opeens hoorde ik zacht fluiten. Het hoorde bij de betovering. Ik werd geroepen. Ik draaide mijn hoofd alle kanten uit. In het gras op het plein zag ik een man zitten, eerst vaag, daarna duidelijker. Het was een van de bezetters, de vijand die de mannen gevangen hield, een mens die

net als ik zo maar zat te kijken, een man die mij had opgemerkt en mij riep. Ik wist, een man was iets voor later. Maar toch, mijn grootmoeder was heel jong getrouwd. Die trouwde toen ze nog geen zestien was met iemand van tweeëndertig, een kapitein uit het leger. Zijn sergeant kwam hem waarschuwen wanneer zijn vrouw op het dak zat te vliegeren.

Ik hoorde de anderen in de kamer praten. Ik wist waar ze het over hadden. Er deden allerlei gruwelverhalen de ronde. De mensen die door de Japanse militaire politie waren opgepakt werden gemarteld. De omwonenden hoorden hun kreten. Het is niet waar, dacht ik. Ik ging naar binnen. ‘Het is niet waar,’ zei ik, ‘de Japanners strooien die praatjes zelf rond om ons bang te maken.’ Ik kreeg ook een glaasje rijstewijn. Er werd gezegd dat het slecht was voor de ogen, maar we dronken het altijd voor het slapen gaan.

We sliepen op de grond, op dunne matrassen van gevlochten stro, die je op kon rollen. Naast ons een rugzak die altijd gepakt was. Je kon immers nooit weten, er werden telkens mensen weggehaald. Mijn moeder en ik lagen naast elkaar, met naast mij aan de andere kant de hond. Ik sliep met mijn hand op zijn zachte vacht, beschermend, wat zou er van hem terechtkomen als wij ook eens werden opgepakt? Ik wilde daar nooit aan denken. Doezelig van de wijn concentreerde ik me op de contouren in de kamer. De grote tweedeurskast tegen de muur leek van de grond af gezien eerst alleen maar een donker gevaarte. Een zoete geur drong naar binnen. De melati-struik in de voortuin stond in bloei. Ik had de kleine, witte bloemetjes in het maanlicht zien prijken. Ik dacht aan de verveling, die geen verveling was, een nietsdoen, een opgaan in het nietsdoen.

II

De pelayans zaten onder een boom in de tuin van het hotel. Het was avond. Het voornaamste werk was gedaan. Ze zaten zoals ik in de oorlog op het muurtje van het terras gezeten had. In een schijnbare verveling. Ze zaten en luisterden naar de geluiden van wakker geworden nachtdieren in de vallende duisternis. Het strootje dat ze rookten was een vuurtopje in het donker. Het deed er niet toe of ze met elkaar spraken of niet, of ze bewogen of niet, ze hoorden bij de omgeving, die onverstoorbaar was. Er veranderde ook niets toen ik riep en de dienstdoende pelayan kwam toesnellen. ‘Breng je me wat te drinken?’

‘Natuurlijk.’ Ook de ontspannen vriendelijkheid hoorde bij de omgeving.

Hij bracht me het glas en in een bakje apart nog wat klontjes ijs. Hoe kwam het dat ik de taal sprak? Was ik van Indonesië? Had ik de oorlog meegemaakt? En de tijd daarna? ‘We zijn niet altijd goed voor je geweest. Wat denk je wel van ons?’

‘Dat is lang geleden. Wij zijn ook niet altijd goed geweest. Wat denk je van óns?’

‘Ja, het is lang geleden.’ Hij trok zich weer bij de anderen onder de boom terug.

Het was in Prapat aan het Tobameer. Het wateroppervlak was nauwelijks meer te onderscheiden. De avond was donkerder geworden. De strootjes werden aangezogen. De vuurtopjes gloeiden helder op. En ook de geluiden werden sterker, het snerpen van de djangkriks, de roep van de torren, het gekrijs van de vleermuizen, het geritsel in de struiken en dan ineens heel dichtbij het hoge geluidje van een tjitjak op de verlichte galerijmuur. Het was een avond van vroeger. Een avond in het land waar ik vandaan kwam en dat, nadat ik het had verlaten,

onbereikbaar had geleken. Wég. Ik moest het goed tot me laten doordringen, dat ik terug was, dat het niet bij de betovering hoorde.

Die morgen had ik over het kristalzand langs het meer gelopen. Ik had de kristallen opgeraapt. Eerst een paar korreltjes, om te zien of het werkelijk stukjes glas waren. Daarna een handjevol. Ik had de zon erop laten schijnen en ik had ernaar gekeken. En telkens weer had ik gedacht: ik ben terug.

In het vliegtuig boven Singapore was het herkennen begonnen. Het toestel scheerde, voor het landde, laag over het landschap. Ik zag de eerste palmen op het erf van kamponghuisjes, het helle groen van ingescheurde pisangblaren en een vrouw met op een heup een kind in een draagdoek.

Maar ik was nog niet in Indonesië zelf. Op de luchthaven wachtte een toestel van de Garuda, dat ons naar Medan zou brengen.

Ik reisde in groepsverband. De bersiaptijd, waarin de Indonesiërs voor hun onafhankelijkheid gestreden hadden, was voorbij. Maar er was zoveel gebeurd. Het vertrouwde land was misschien niet meer zo vertrouwd. Het was het land van vroeger, natuurlijk, maar toch...

Voor het toestel van de Garuda wachtte de bemanning. Ze groetten: ‘Selamat siang.’

‘Selamat siang.’ Het eerste Indonesisch. Ik voelde dat ik moest oppassen. Ik wilde niet dat de groep zag dat ik ontroerd was. Ik ging de vliegtuigtrap op. Een Indonesisch toestel, dacht ik. Terwijl ik de veiligheidsriemen dichtklipte, kwam een gevoel van trots over me, alsof het echt nog mijn eigen land was. Ze hadden het toch maar voor elkaar gekregen. Ik keek naar de kleine rijsttafel op het opengeklapte blad voor mij. Ik nam een sate. Ik had eigenlijk geen trek. Het tijdsverschil maakte dat we in het andere vliegtuig voortdurend hadden moeten

eten. Het ontbijt, het avondeten en de lunch vlak op elkaar. Ik hoorde de stem van de piloot. 'We vliegen het Indonesische luchtruim binnen.' Hij zei het eerst in het Indonesisch en daarna in het Engels. Zijn stem denderde door de cabine. Ik slikte het vlees weg. Ik hoorde enkelen naar hun zakdoek grijpen en hun neus snuiten. Er waren er meer die ontroerd waren. Ik wilde niet naar de anderen kijken. Ik wilde dit alleen beleven. Ik staarde door het raampje. Van nu af aan moest ik alles goed in me opnemen. Niets mocht mij meer ontsnappen. Ik zag het door de zon beschenen wolkendek, net als ik tijdens de hele reis had gezien. Ik bleef gefascineerd kijken, dit was het wolkendek boven Indonesië.

Het regende zacht toen we in Medan landden. In de verte was een ruw emplacementje met daaromheen alang-alang, ongeordend, lang gras. Het gebouw van de luchthaven was kleiner dan op de meeste vliegvelden elders. Het was eigenlijk een onbenullig vliegveld, maar ik zette voet op Indonesische bodem. Ik maakte me los van de groep. Terwijl de anderen naar de ontvangsthal liepen, waar ze een orchidee opgespeld kregen, ging ik in de richting van de alang-alang. Ik huilde hardop. Ik wilde me niet meer beheersen. Ik wilde alleen zijn met de regen en het gras en het ruwe cement, waar de regen op stukspatte. Het duurde maar even. Ik hoorde de mensen roepen. Ik moest mijn paspoort laten afstempelen.

De man achter het bureau zag dat ik in Jakarta geboren was. Hij keek op. 'Sentimental journey. Nonna Betawi.' Het laatste sloeg op een liedje over de meisjes van Batavia, meisjes met kuren, die ikan mas aten en speels werden, kenès, koket. De Indonesiërs om me heen lachten. Ik had opeens vrienden. Ze begonnen te praten, ze wilden alles weten. Ik was weggeweest en weer teruggekomen.

In de bus naar Brastagi, het bergplaatsje waar we de

eerste nacht zouden doorbrengen, zag ik de wereld van mijn kinderjaren. Dit is het, zo was het. Een groot huis met een oprijlaan en palmpjes in witgekalkte potten op het gazon, daar had vroeger de gouverneur gewoond. En toen we buiten de stad waren, bamboebossen, en in de tuinen van de dessawoningen pisangs, papaja's, bloeiende flamboyants met hun uitspansel van felle, rode bloemen. Kambodjabomen rond een kerkhof, zodanig gesnoeid dat ze een gesloten geheel vormden en de kwade geesten de toegang tot de graven niet zouden vinden.

Zul, de Indonesische gids, kwam naast me zitten. Het was een aardige jongen met een vriendelijk gezicht. Ik wilde een gesprek met hem beginnen, zoals ik dat met alle Indonesiërs wilde; contact hebben, omdat er vroeger toch ook contact was geweest. Hij was tenerder, langer ook dan de Indonesiërs op het vliegveld.

‘Ben je uit deze streek?’

‘Ik ben Atjeeër.’

Het klonk fier. Atjeeërs waren trots op hun afkomst. Ik kende ze. Ik had in Atjeh gewoond. Ik was er voor het eerst naar school gegaan.

‘Ik ook,’ zei ik, ‘ik ben ook een Atjeeër, een beetje. Ik spreek ook nog Atjees.’ Maar ik kende maar één zin. Zul wilde weten welke. Het was geen mooie zin. Ik had hem van de djongos geleerd, toen ik gekheid met hem maakte. Ik wilde voorzichtig zijn. ‘Het is geen mooie zin,’ waarschuwde ik.

‘Het geeft niet.’

‘Kà pungò’. Je bent gek.

Zul schaterde het uit.

In het hotel vóór het avondeten, in de snel donker wordende tuin vertelde ik in welk huis ik in Koetaradja gewoond had. Het was een verbouwde school achter de moskee. Het was van hout en stond op palen. Ik speelde in de ruimte eronder. 's Ochtends nog voor de

hanen kraaiden en 's avonds wanneer de zon onderging, hoorden we de bedug de gelovigen oproepen tot gebed. Zul werd enthousiast. Het huis stond er nog. We liepen tussen geurende melati-struiken en aan de andere kant een haag van frisse, rode dahlia's, die ook in de schemer hun kleur behouden hadden. De bloemen waren hier groter dan in de laagvlakte. Het was koel geworden nu de zon onder was, bijna koud. Van Koetaradja uit was ik in de vakanties met mijn ouders naar net zo'n bergplaatsje in Atjeh geweest. Takèngon. Het was een garnizoensplaats. We logeerden er bij een officier. Op een dag hoorde ik dat er die nacht een djahat gevangen was. Een djahat was een heel slecht mens, zo slecht dat hij eigenlijk geen mens meer was, een monster. Er zou iets verschrikkelijks met hem gebeuren. Opgehangen of nog erger. We wandelden in de ochtendzon langs de huizen, waar in de tuinen dicht langs de weg grote gele en roze rozen bloeiden. Ik kreeg medelijden met de gevangene, al was hij een djahat. Ik was nog klein. Maar de grote mensen spraken van dit en van dat en ze zeiden dat het goed was dat de djahat gepakt was.

Later begreep ik dat het een vrijheidsstrijder was geweest. Het had de grootvader van Zul kunnen zijn, of een oom, een oudere broer van zijn vader of zijn moeder. Ik wilde er met hem over praten. Ik bedacht me. 'In de vakanties ging ik naar Takèngon,' zei ik alleen maar.

'Naar Takèngon?'

Ik kon zijn gezicht in het duister niet goed zien. Ik moest een tijdje op zijn antwoord wachten. Toen maakte hij een rilbeweging. 'Het is daar koud. Net als hier.' Meer zei hij niet. Zodat ik nog niet wist of hij begrepen had waarover ik met hem had willen praten, toen ik geroepen werd voor het avondeten.

III

Ik kwam in het voorname hotel dat daar vroeger ook was geweest. Hoog op de groene heuvel, met kamers die uitkeken op mistige bergtoppen. Koele, donkere gangen. Wijde, zonnige terrassen. Djongossen, nee, dat woord was taboe geworden, pelayans die klaarstonden. Heden en verleden raakten in elkaar verward. De mensen uit de groep verwonderden zich over de oudhollandse spreuk boven de Hollandse open haard. We kwamen als toerist, waar eerst Hollanders waren geweest toen het land nog van hen was. We kropen op de rotan barkrukken en bestelden drankjes net als de Shell-employés vóór ons hadden gedaan. Er waren geen gasten uit het land zelf. De enige Indonesiërs die er waren hoorden tot het personeel. Er was niets veranderd. Bruine handen hielpen mij aan tafel mijn stoel bij te schuiven. Bruine handen hielden me de dampende witte rijst voor. Schonken ijswater. Raapten het gevallen servet van de grond. Als ik opkeek zag ik hun lachende, vriendelijke gezichten. Gezichten die vervaagd waren. Ik probeerde de baboe en de djongos uit mijn kinderjaren voor de geest te halen. Ze hadden voor me gezorgd als mijn ouders er niet waren. Ze hadden gemaakt dat ik niet bang hoefde te zijn. En ze hadden gezegd dat ik mooi was. Ik had een blank gezicht, dat was mooier dan een bruin, zoals zij hadden. Trots voerden ze me met de lebaran met zich mee naar hun huis in de kampong. We hadden onze mooiste kleren aan. Het was feest. De vastentijd was voorbij. Er lagen bloemen op de met wit papier gedekte tafel. We dronken rozenstroop en aten gebakjes, terwijl op een kastje een grammofoon speelde en de burens in de deuropening stonden te kijken.

In de bersiaptijd dacht ik aan deze mensen, waarmee ik zo eigen was geweest. Wat ik ook gedaan had, zij had-

den het mooi gevonden. En nooit was het in mij opgekomen dat er iets niet klopte. Of misschien toch, één keer, heel even. Het was avond. Mijn ouders waren uit. De baboe was er om op mij te passen. Ze lag op een matje voor mijn bed. Ik wilde nog niet slapen. Ik had een boek met plaatjes en nodigde de baboe uit naast me te komen zitten om samen met mij in het boek te kijken. Maar de baboe bleef op haar matje op de vloer, ze schudde haar hoofd, ze begon te giechelen. En ook ik schaterde, terwijl ik bleef aandringen, steeds harder lachend, omdat ik wel wist dat het niet kon, de baboe op bed; het was gek zo iets voor te stellen. De baboe hoorde daar beneden op de grond en hoewel het als een flits door mijn hoofd ging: waarom eigenlijk?, aanvaardde ik de situatie.

Ik had er nadien nooit meer over nagedacht. Er was nu eenmaal een heersende klasse, waar ik bij hoorde. Niemand twijfelde er aan of de goden hadden het zo gewild. Niemand kon vermoeden dat deze het alleen maar toelieten, lang, heel lang, niet voor altijd maar zo lang dat van generatie op generatie niemand meer beter wist. De goden hadden de Hollanders zien komen, drie eeuwen geleden, zakenlieden, avonturiers, zendelingen, van alles wat. Ze kwamen via de witte stranden - pijnbomen ruisten boven de golven uit - ze kwamen verder en bezetten het land. Ze hadden wapens en werden heer en meester.

De jaren verstreken, er kwamen er steeds meer, ze bewoonden grote, witte huizen en hadden uitgestrekte tuinen, die door kembang-sepatoe-heggen van elkaar gescheiden waren. Ik wist niet beter of het was altijd zo geweest en het zou altijd zo blijven. Tot op een dag de goden vonden dat het welletjes was geweest. Ze kozen een tijd die voor de Hollanders slecht uitkwam. Ze kwamen uit de Jappenkampen, ziek en verzwakt. Ze dachten op verhaal te kunnen komen, liggend in luie stoelen op de veranda's van hun luxe woningen, omringd

door de goede zorgen van hun baboes en hun djongossen, zoals het altijd was geweest. En het kwam niet in hen op, dat het nu niet weer net zo zou zijn. Maar de Indonesiërs wisten beter. De goden hadden het hun ingefluisterd. Ze moesten zelf het heft in handen nemen, goedschiks of kwaadschiks. Ze hadden nu lang genoeg gezien hoe het moest. En de Indonesiërs sloegen toe, onverwacht. Ik zag het gebeuren, ik keek toe, verbijsterd, zonder te begrijpen. Ik vroeg mij af aan welke kant ik stond. Ik was blank, ik hoorde bij de overheersers, maar met een Indonesische grootmoeder en een Hollandse vader was in mij het bloed van zowel de onderdrukten als de onderdrukkers tegelijkertijd. Verward zag ik wat er gebeurde. De Hollanders werden uit hun huizen verdreven. Hun auto's werden van hen afgepakt. De Indonesiërs, die hadden toegezien en gewacht, die hadden gedacht: wij niet, maar misschien onze kinderen of kleinkinderen, misschien dat die net als de blanken... trokken in de grote, witte huizen met de kembang-sepatoe-heggen en nu waren zij het die in auto's zaten, terwijl de blanken haastig opzij sprongen, omdat de Indonesiërs in hun brooddronkenheid kriskras voorbijraasden.

Het hoort niet, dacht ik, als ik de donkere gezichten in de wagens zag. Niet dat ze daar niet zouden mogen zitten, maar het was de vijandschap die uit dit alles naar voren kwam. Overal om me heen was vijandschap. De vriendelijkheid was verdwenen. Terwijl het toch anders had gekund. De Indonesiërs hadden de Hollanders kunnen zeggen dat ze moesten vertrekken en dan hadden de Hollanders moeten gaan. Er hadden afscheidsfeesten kunnen zijn met in iedere kampong dag en nacht gamelanmuziek, uitbundig en weemoedig tegelijk, onderbroken door toespraken waarin de Indonesiërs hadden kunnen zeggen wat de Hollanders goed hadden gedaan, wat verkeerd. Of dat alles wat ze gedaan hadden ver-

keerd was geweest. Maar dat lag niet in hun aard. Ze zouden zeggen dat de Hollanders het goed gedaan hadden, maar dat ze nu het land moesten verlaten. In plaats van dat er doden gevallen waren, zou er dan alleen bij allen de verwondering zijn geweest dat de omwenteling zich juist in hun tijd voltrokken had. Maar de bedoeling van de goden was niet goed overgekomen. Het had heel lang geduurd. Er was intussen een nieuwe generatie opgegroeid, zodat, toen ik eindelijk terug was, ik voortdurend om me heen moest kijken om te zien wat er veranderd was en wat er over was van de band die tussen Indonesiërs en Hollanders had bestaan.

Mijn eerste gesprek met Zul in de hoteltuin van Brastagi was op niets uitgelopen. Ik dacht eraan toen ik na het avondeten nog even met een oude heer van het reisgezelschap naar buiten ging. We liepen langs de gazons het kronkelige pad naar de straatkant af. Bij het hek stond verlicht door een schijnwerper een groot bord met de naam van het hotel erop. De oude heer wilde de weg opgaan, maar ik hield hem tegen. Ik vond het ineens griezelig. De angst van de bersiaptijd kwam terug. Ik wist dat er niets was om bang voor te zijn. En toch, ik durfde maar een paar stappen te doen. Ik staarde links en rechts de stille buitenweg af, nieuwsgierig, zoals ik in het Jappenkamp naar buiten gekeken had wanneer de poort open stond. Ik liet het moment op me inwerken, ja zo was het geweest, de avond in de bergen. Er was iets geheimzinnigs in zo'n avond. Buiten de geluiden die je thuis kon brengen hoorde je ook nog andere. In het licht van de schijnwerper cirkelden de reuzentorren. Een vloog met een knal tegen het bord op. Hij viel versuft naar omlaag. Ik zag hem even later weer door het gras kruipen en wees hem de oude heer, die een en al interesse was. Hij wilde het gazon oplopen om, de richting van mijn vinger volgend, te kijken waar hij gebleven was.

Maar weer hield ik hem tegen. ‘Niet doen, dadelijk vliegt hij in uw gezicht.’

De weg terug op het kronkelpad kwam ik een pelayan tegen. ‘Kan ik morgenochtend als ik gewekt word koffie krijgen?’

‘Natuurlijk.’

Het was donker waar we stonden, maar ik voelde zijn vriendelijke, verlegen houding.

‘Ik sta om vijf uur op. Zal ik dan de koffie maken?’

‘Dat is goed. Ik wil vóór de anderen opstaan en zien hoe het licht wordt.’

‘Je bent van hier. Je spreekt de taal.’

‘Ik ben hier geboren.’

‘En toen?’

‘Ach, ja.’

De oude heer stond er geduldig wachtend bij, hij verstond het gesprek niet. Hij stond daar of hij er niet bij hoorde en dat deed hij ook niet. De pelayan en ik, meer waren er niet. We wisten beiden dat er veel te zeggen was, meer dan de paar woorden die we samen wisselden. We stonden daar in die donkere tuin alleen maar wat vriendelijk tegen elkaar te doen, maar zonder dat het werd uitgesproken, was tussen ons scherp omlijnd het besef dat de pelayan mij terwille was, dat hij goed voor me wilde zijn en dat ik zijn goedheid gezocht had; daarvoor had ik hem aangesproken. Het was weer als in mijn jeugd, toen ik in de kokon zat waarin mij alles werd aangedragen. En de pelayan, die op de hoogte was, zou brengen wat ik gevraagd had en nog meer, ook de dingen waarvan ik niet wist dat ik ze hebben wilde, behalve de koffie ook nog sinaasappelsap en toast met marmelade.

Pas toen ik mijn weg naar het hotelterras vervolgde, was daar opeens de oude heer weer. We wensten elkaar welterusten. Voor het eerst na al die tijd zou ik de nacht

in Indonesië doorbrengen. Ik was in de luxueuze kamer van het vooroorlogse hotel, ouderwets luxueus met stevige djatihouten meubels; de meubels die het uitgehouden hadden, dertig jaar lang en die nóg wel dertig jaar mee zouden gaan. Er was een apart, gesloten voorgalerijtje, waarin een manillarotan zitje stond met oranje kussens. De badkamer was gemoderniseerd, er was een douche aangebracht, er was warm en koud water. Maar de gemetselde mandibak was er ook nog. Water staarde mij aan. Ik voelde de angst die ik als kind had gekend. Er kon van alles in zitten. Al kon je tot op de bodem kijken, er bestonden dingen die onzichtbaar waren, geesten, watergeesten. In de kamer was nog hetzelfde schaarse licht van vroeger, doordat de rozenrode lampekop met de franje te donker was. Ik moest mijn nachtgoed nog uit de koffer halen. Er was een speciaal bankje, waar de pelayan de koffer op gezet had. Maar ik tilde hem op de grond en ging er op mijn hurken voor zitten, op zijn Indonesisch, zoals ik als kind geleerd had. Ik zag dat het flesje muggenolie kapot was gegaan. Ik haalde het tasje te voorschijn om de andere flesjes die erin zaten schoon te vegen. Terwijl ik ermee bezig was, viel opeens het licht uit. Ik zat in het volslagen donker. In de bersiaptijd kon het betekenen dat er een aanval op komst was. Nu moest het een andere oorzaak hebben. Misschien ging het licht op een bepaalde tijd uit. Ik hield me zelf voor dat de bersiaptijd voorbij was, maar toch kwam ik overeind en ging ik, voorzichtig om niet op de flesjes te trappen die voor de koffer over de vloer verspreid lagen, naar de deur om te voelen of ik die wel op slot had gedaan. De volgende ochtend aan het ontbijt hoorde ik dat het licht was uitgevallen doordat een van de mannen zich had willen scheren met een apparaat waarvan het voltage niet klopte. Zo iets gewoons als het doorslaan van een stop.

IV

In de oorlog was er nog geen vijandschap tussen Indonesiërs en Hollanders. Er was een gemeenschappelijke vijand, de Japanners; al moesten de Hollanders daar meer onder lijden. Zowat alle Hollandse mannen waren gevangen genomen. Velen waren weggevoerd, over zee. Men zei dat enkele schepen door de geallieerden gebombardeerd waren en tot zinken gebracht. Ook vrouwen en kinderen werden opgepakt en verdwenen in kampen achter prikkeldraad en een dubbele wand van gevlochten bamboe, waar ze niet overheen konden kijken. Maar wij hoorden tot de Blanda-Indo's, die vrij bleven. Soms werden razzia's gehouden en dan moesten ze geloven dat je Indonesisch bloed had. Er waren persoonsbewijzen waarop vermeld stond wat je was. Op dat van mijn moeder en mij stond dat we Blanda's waren, Hollanders; het was een vergissing. Er stond geen Blanda-tòtok, volbloed Hollander, dat was nog erger, dan ging je meteen het kamp in. Met het invullen was indertijd wat willekeurig te werk gegaan, er waren geen richtlijnen. Soms werd gekeken naar wat de man en soms naar wat de vrouw was. Pas later bleek dat alleen Blanda-Indo veilig was. De huisgenoten vonden dat we het moesten laten veranderen, maar mijn moeder durfde niet naar het gouverneurskantoor te gaan. Mijn vader was een volbloed, dan moest je de aandacht niet op je vestigen. Toen werd besloten dat ik zou gaan. Erna gaf mij een paarse steen mee, die ik in mijn hand moest houden. Het was een ketjubung kasian, een steen die zou maken dat de mensen medelijden met me hadden.

Ik kwam in een kamer waar drie Indonesiërs werkten. Een was een Ambonees. Hij kauwde op een groot stuk pisang, waardoor hij op een aap leek die iets in zijn wangzak stouwde. Hij riep me bij zich. Hij vroeg wat ik wil-

de. ‘Waarom is je moeder niet zelf gekomen?’

‘Die is ziek.’

Hij bestudeerde de kaart. Hij keek om zich heen of zijn collega's op hem letten. ‘Natuurlijk is dat fout.’ Hij sprak harder dan nodig was. ‘Ik ken je vader. Hij is een Indische jongen, waarmee ik in Semarang op school gezeten heb. Ik heb met hem gevoetbald.’

Het was een leugen die hij verzong om mij te helpen. Met rode inkt schraptte hij het woord ‘Blanda’ en schreef er ‘Blanda-Indo’ voor in de plaats. Hij veranderde ook het duplicaat. Ik wilde hem bedanken, maar begreep dat dat niet kon. Later hoorden we zijn naam. Horbach. Hij had wel meer Hollandse vrouwen geholpen, maar meestal vroeg hij er iets voor terug, geld of, wanneer ze dat niet hadden, juwelen, of hij was met ze naar bed gegaan.

Meer dan een jaar later stopte op een middag een auto voor het huis. Ik zat in het kapokkamertje. Erna kwam me halen. Er waren twee mannen. Ze hadden het duplicaat van het persoonsbewijs van mijn moeder en mij. We moesten allebei mee. Mijn moeder lag in bed, ze ging 's middags altijd even liggen. Ik ging naar de kamer. ‘We moeten ons kleden,’ zei ik, ‘we moeten mee.’

Mijn moeder kwam overeind. Ze was doodsbang. Ze pakte wat spullen in een tas. Ik deed mijn roze, geruite overgooier aan en een oud, wit bloesje. Als het waar was van dat mishandelen, dan gaf het niet als het in flarden van mijn lichaam scheurde. De hond kwam naar me toe. Ik knielde bij hem neer. Hij likte de arm die ik om hem heen geslagen had. Mijn moeder en ik gingen de kamer uit, ik sloot de deur. Hij bleef alleen achter.

Zwijgend liepen we naar de auto. Wij moesten achterin zitten. Het was voor het eerst weer dat we in een auto zaten. We reden langs het gebouw van de Kempei tai, de Japanse militaire politie, vanwaar de omwonenden

de gevangenen hoorden schreeuwen. Ik hield mijn adem in, maar de wagen reed door. Hij stopte bij een politiepost, waar voor de ingang Indonesiërs op wacht stonden.

‘Een kind,’ hoorde ik zeggen. ‘Vechten ze ook tegen kinderen?’

Ik keek naar hen op. De Indonesiërs waren mijn bondgenoten. Ik vond het normaal dat ze mij buiten de tijden om naar het toilet lieten gaan, ofschoon ze daardoor zelf gevaar liepen.

We zaten met z'n tienden in een cel, een klein kamertje met een getralied venster, dat uitkwam op een binnenplaats. We lagen op de cementen vloer. 's Nachts staarde ik in het duister om me heen. Geen van allen sliep, al werd er niets gezegd. Een wat oudere vrouw lag met beide voeten in verband. Zo was ze van een verhoor teruggekomen. Het witte gaas vormde twee vlekken in het donker. Op een keer kwam ze overeind. ‘Dat kind, die ogen van dat kind. Staar niet zo naar mijn voeten.’

Mijn moeder veerde op. ‘Laat dat kind. Het is toch donker. Hoe kan je haar ogen zien?’

Een tokèh in de mangaboom achter de politiepost begon te roepen. ‘Stil.’ De vrouwen luisterden. Ze telden het aantal keren dat hij riep. Voor iedere keer zou een gevangene vrijkomen.

De morgen daarop kwam een agent de namen aflezen van hen die voor een verhoor gehaald werden. Er was niemand van onze cel bij, maar een klein Indonesisch vrouwtje van de cel ernaast moest mee. Ze werd ervan beschuldigd met haar man een Japanse soldaat te hebben vermoord. Hij was bij hen in een waterput op het erf gevonden. Toen ze laat in de middag terugkwam, kon ze niet meer lopen. Ze werd door een agent van de wacht naar binnen gedragen. Ze kokhalsde. Schuimbellen vermengd met speeksel kwamen uit haar mond. Dat kwam omdat ze haar gedwongen hadden zeep te eten. Haar

duim was gezwollen. Ze hield hem strak voor zich uit. Ze rilde of ze het koud had. Haar lichaam schokte. We stonden met z'n tiene voor het getraliede venster. Iemand gaf me een duw. 'Ieder voor zich en God voor ons allen, dat weet je, anders word je gek.'

De volgende dag bij het luchten zat de vrouw stil tegen de muur van de galerij geleund. Haar kabaja hing losjes om haar heen; ze had hem niet helemaal dicht kunnen trekken over de brandplekken op haar borsten. Wij stonden om haar heen.

'Mijn man is dood,' vertelde ze, 'doodgemarteld waar ik bij was.'

Ze weigerde te eten. Maar de anderen wisten haar te overreden. 'Je moet toch weer sterk worden. Je man is niet dood.'

De week daarop kwam de dag dat ik opgeroepen werd, eerder dan mijn moeder. De agent las mijn naam van het papier in zijn handen. Weer zat ik in een auto en weer kwam ik langs het gebouw van de Kempei tai. Ik wendde mijn hoofd af. Als ik keek zouden we het erf oprijden. Maar we gingen door. We stopten een eind verder bij de politieke inlichtingendienst.

Ik werd in een kleine kamer afgeleverd, waar ik op een houten bank moest zitten tegenover een ondervrager met aan weerskanten naast zich een tolk. Een om het Japans in het Indonesisch, en een om het Indonesisch in het Nederlands te vertalen. De tweede tolk had ik niet nodig. 'Ik versta het wel,' fluisterde ik.

Ze wilden de naam van Horbach weten. Iemand had ons immers geholpen. Ik was toch blank. Was mijn vader geen volbloed Hollander? Ik wist toch dat de vrouwen en kinderen van volbloed Hollanders het kamp in moesten, ook al waren ze zelf van gemengd bloed. Ik knikte. Ik zei dat ik de naam niet wist.

'Toch moet je hem weten. Je kent hem. We hebben

hem gepakt. Hij kent jou.'

Ik wilde ontkennen. Mijn mond was uitgedroogd. Ik wilde slikken, maar ik had geen speeksel meer.

'We hebben hem ook ondervraagd, anders dan we jou nu doen, we hebben verschillende methodes.' Hij bleef naar mij kijken, waarbij hij zijn ogen steeds meer toekneep.

'Ik weet niet hoe hij heet.'

Het werd heel stil. De klok aan de wand tikte. Ergens klonk een schreeuw.

'Je hebt een mooi lichaam. Mooi en jong. Stel dat er wat mee gebeurt.'

Ik zei niets meer. Ik wilde niet meer naar hem kijken. Ik werd weggeleid. Ik kreeg een uur de tijd me de naam te herinneren. Ik moest op de lange bank in de gang zitten, met naast me de tolk die het Indonesisch in het Nederlands had moeten vertalen. Uit een andere kamer strompelde een oude man. Hij kwam met een eigen bewaker naast me zitten. Ik hoorde zijn zware ademhaling. Dadelijk zou hij mishandeld worden. Net als ik. Het was goed. Al zo lang had ik gehoord en pas nog gezien dat mensen gefolterd werden. Nu zou ik weten wat het was. Ik zou flauwvallen en toch niets voelen. Ik dacht aan mijn medegevangenen op de politiepost en aan mijn moeder. Ze zouden aan mij denken. Iedere keer als er een weg was, zaten de anderen stil bij elkaar zonder te spreken. Als er iemand mishandeld was, werd er 's avonds na het eten niet gezongen. Alle cellen waren op de hoogte, ook die van de mannen, die haaks op de binnenplaats stonden. De toiletten grensden aan elkaar. Door de houten wanden kon gefluisterd worden. De mannen en vrouwen wisten van elkaar wat er gebeurde.

Ik vroeg of ik naar de wc. mocht. Mijn oppasser bracht me tot aan het eind van de gang. Bij de deuropening wees hij de hokjes op de binnenplaats en liet me al-

leen verder gaan. Pas toen ik terugliep zag ik de drie cellen naast de deur. De voorkant bestond alleen maar uit tralies, zodat de mannen die erachter zaten duidelijk zichtbaar waren. Ze waren heel erg mager, met verband om armen en benen. Een had een lap schuin over het hoofd, waardoor één oog bedekt was. Toen de mannen me zagen begonnen ze te dansen. Ze wilden me aan het lachen maken, maar onzichtbaar voor hen was daar mijn bewaker, die me gespannen gadesloeg, zodat ze bleven gek doen, terwijl ik strak voor me uit moest blijven kijken.

Toen het uur om was, werd ik weer binnengeroepen. Ze zaten weer met z'n drieën tegenover me aan de andere kant van de ruwe, houten tafel. 'En?'

Ik haalde mijn schouders op. Ik wachtte. De ondervrager en ik keken elkaar aan. Ik keek hoe iemand eruitzag die een ander ging mishandelen. Hij gaf een bevel. Hij sprak met de Japanse tolk. 'Het is etenstijd,' vertaalde die, 'we gaan eten en dan brengen we je terug.'

Ik was verwonderd. Was het afgelopen? Ik was niet mishandeld.

'Er is nasi rawon. Het is beter dan het eten op de politiepost.' We zaten nu gewoon bij elkaar. Na een tijdje werd het eten gebracht. De deur zwaaide open voor een groot blad dat binnengedragen werd. In de opening die ontstond zag ik hoe de oude heer die naast me gezeten had de gang over gesleurd werd. Ik reageerde niet, ik nam het bord aan en at van de rijst. Ieder voor zich en God voor ons allen, anders word je gek.

De wacht bij de politiepost hoefde me niet uit de auto te dragen, zoals ze het Indonesische vrouwtje hadden moeten doen. Het goede nieuws werd naar achter doorgegeven. Mijn celgenoten wisten het voor ik zelf op de binnenplaats kwam.

Een paar dagen later werd mijn moeder opgeroepen.

Ze kwam terug met dunne, opeengeklemd lippen. 'Ik heb toegegeven dat je vader een volbloed is,' zei ze. Ik vroeg niet of ze de naam van Horbach had genoemd, ook niet toen we een korte tijd daarna werden vrijgelaten. We spraken nergens meer over en we zeiden niets tegen de huisgenoten; we vertelden niet waarvoor we gevangen hadden gezeten.

De hond was dood. Ik voelde het toen de bètjak voor het huis stilhield. Onze kamerdeur stond open. Hij kwam niet naar ons toe. Hij had al die tijd niet willen eten. De dag tevoren was hij gestorven.

'Je moet niet huilen,' zei Erna. Maar ik dacht dat dit het ergste was van wat ik tot nu toe had meegemaakt.

V

Op Samosir, het eiland in het Tobameer, lag het eeuwenoude Batakdorp. Voor de paalwoningen stond het verweerde, stenen zitje, een kring van stoelen om een ronde tafel. Hier namen de koning en zijn raadsheren plaats om recht te spreken. De gevangene stond erbij, de handen op de rug gebonden. Hij keek en wachtte. Wanneer hij schuldig bevonden was, werd hij op een stenen blok half doodgeslagen om daarna onthoofd te worden. Zijn lichaam was voor de koning en zijn raadsheren. Ze zaten nog aan de ronde tafel en wachtten tot het hun in rauwe brokken zou worden opgediend.

Zul kwam naar me toe. ‘Dit waren Bataks.’ Hij haalde minachtend zijn schouders op. Je weet dat ik..., jij en ik, wij zijn Atjeeërs.’

Ik zei niets terug. Ik begreep hem. Hij bedoelde dat hij het erg vond. Hij distantieerde zich door te zeggen dat anderen het hadden gedaan. Hij had gelijk. Het was een verhaal uit de oertijd. Het had niets met ons te maken. Of met de gevangenen uit de Jappentijd. Alleen het stenen zitje bestond nog maar. De koning en zijn raadsheren zouden er niet meer plaats nemen. De jaren hadden hen uitgewist. Ze waren er alleen nog maar voor de toeristen. Evenals de souvenirverkopers met hun gebatikte doeken, houten beeldjes, zilveren sirihdoosjes. En de opgetutte kinderen die met strakke gezichtjes in de hete zon dansten tot ze wat gekregen hadden.

Naast het oude was een ander dorp ontstaan. Terwijl in de sawa's de nieuwe plantjes werden uitgezet, stampten vrouwen de padi van een vorige oogst. Ze stonden in een overdekte ruimte boven de grond, zodat ze het werk niet hoefden te staken, wanneer het regende en het water op de weg kwam te staan. Varkens snuffelden onder de paalwoningen. En naast de souvenirverkopers zaten

op hun rieten matten de marktvrouwen met alles wat nodig was voor de dagelijkse kost: groenten voor de sajoer, rode spaanse pepers, jonge maïskolven, vruchten. En ook wel met een grote hoop kleurige lapjes, net genoeg voor een kabaja.

We bezochten verschillende dorpen op het eiland. We voeren in een motorboot op het meer. Op een van de plaatsen waar we aanlegden zag ik voor het eerst weer een waringin. Ik holde er naar toe. Een waringin kon honderden jaren oud worden. Het was een omvangrijke boom met lange, afhangende luchtwortels en met inhammen in de stam, waar je als kind verstoppertje in kon spelen. Voor mij was deze boom het symbool van Indonesië geworden; de sterke boom die daar nog steeds stond, die alles had meegemaakt en die alles wist. Ik strekte mijn hand naar de luchtwortels en raakte ze aan. Ik had het verleden tussen mijn vingers.

Zul stond achter me. ‘Ik weet hoe het vroeger was. Ik heb met mijn ouders gepraat.’

Ik keek op. Ik dacht aan ons gesprek de eerste dag in Brastagi. ‘Wat dan?’

‘Toen de Hollanders er waren had iedereen te eten, er was geen armoede. Toen de Japanners er waren wel. Er was niet genoeg te eten, bovendien werden de mensen geslagen.’

‘Alleen maar dat?’

‘Ja, alleen maar dat.’

Ik vroeg niet verder. Wanneer voor Zul hiermee de kous af was, moest het voor mij ook voldoende zijn.

Maar het verleden bleef zich aan mij vastklampen. Het lag in de donkere koelte van de plantages. Tussen de oliepalmen, waar op de drassige grond nog hetzelfde spoorbaantje lag als toen de Hollanders er nog waren en waar nog hetzelfde treintje puffend kwam aanrijden om de oranje olienoten op te halen.

Het verleden was er ook in de rubberondernemingen tussen de gewonde bomen, die hun sap steeds maar bleven geven in kleine potjes onder aan de gekerfde stam. Het was het domein van de planters van vroeger, die nu in Holland in een flatje zaten of in een huis met een tuintje, waar ze het gras maaiden, de dahlia's opbonden, en die hun kraag opzetten wanneer ze met de hond een eindje om gingen.

In het bos lag onder een afdakje een oud, verschrompeld vrouwtje op een tafel te slapen. Ze werd wakker toen de groep langskwam. Ze hoorde de mensen praten. 'Hollanders,' mompelde haar versleten stem, 'wat geven Hollanders aan een oude vrouw?' Ze strekte haar hand uit om een aalmoes, een verkreukeld handje waarin het verleden lag.

En ineens waren daar ook de Japanners. Ze liepen in het bos. Twee mannen en een meisje. Ze kwamen mij tegemoet. Ik was weer in het kamp. Je moest voor hen buigen anders werd je geslagen. 'Kiotské-kéré-naoré.' En ik was weer op het appèl. We moesten onder hun keurende blikken rechtop staan en richten en in het Japans tellen met hoevelen we waren.

Het meisje groette. 'Selamat pagi.' Ze was heel jong. Van na de oorlog.

'Ken je geen Japans?'

'Nee, ik ben hier geboren.'

'Ik wel.' Ik zei de woorden die ik kende, de scheldwoorden: 'Kunéro. Bagéro.' Ik zag de mannen kijken. Ze hadden wél de leeftijd dat ze erbij hadden kunnen zijn. Hun gezichten bleven strak en ondoorgrondelijk. Net als toen. De spleten van hun ogen vernauwden zich. Het kon me niets schelen. Ik deed het erom. Ze mochten gerust weten dat ik op de hoogte was, dat ik wist.

Ik had bij het zien van Japanners eigenlijk nooit meer aan het kamp gedacht. In Holland had ik ze ook ont-

moet. Ze deden mij weinig. De bezettingsjaren waren een afgesloten tijdperk geworden, voorbij, wég.

Geen van de mensen uit Indonesië die na de oorlog plotseling van hun geboortegrond naar Holland waren overgeplant, sprak meer over wat er gebeurd was. We kwamen bij elkaar. We aten lontong, soto ajam of tahu telur. Nooit spraken we over het kamp en de tijd daarna. Of alleen soms, zo ineens, als het in het gesprek zo uitkwam, maar dan altijd iets om te lachen, bij voorbeeld omdat iemand een verkeerd Japans woord had gebruikt - 'abra musi' voor 'smeerolie', terwijl het 'lui zijn' betekende - en toen was afgeranseld.

Maar op een keer, tijdens een gesprek over oorlogsmisdadigers, zei iemand die als krijgsgevangene aan de Birmaroad had gewerkt: 'We weten niet waar die van ons zijn. Beter maar zo. Voor mijn part mogen ze gelukkig zijn. Wat schieten we ermee op, als ze ongelukkig zijn.'

En een ander: 'Soms droom ik er nog van.' Hij keek schichtig. 'Het is niet hinderlijk,' voegde hij eraan toe en er werd weer overheen gepraat.

Want de Indische mensen vonden het beter niets te zeggen. Ze hadden iets meegemaakt dat een ander niet begrijpen kon.

'Jullie zijn er daar uitgegooid, zoals wij de Duitsers er uitgegooid hebben,' zeiden de Hollanders. En dan stakte het gesprek. En eigenlijk konden de Hollanders het niet helpen, dat de mensen uit Indonesië zich onbegrepen voelden. Dat het koud was en anders. En dat de Indische mensen begonnen waren alles wat er gebeurd was te verdringen.

Maar hier, in het land waar ik vandaan kwam en waar ik het allemaal had meegemaakt, was er niets dat het gebeurde in de weg stond. Ik zag de Japanners op de rug.

'Verdomme,' zei ik. Ik zei het hardop. Ik stond alleen.

Niemand hoorde mij. En nog eens: ‘verdomme,’ en nog een keer en net zo lang tot ik weer met de groep de bus in moest.

VI

Toen bekend was dat mijn vader een volbloed Hollander was, konden we niet lang meer uit het kamp blijven. Op een ochtend werd tegen de glazen deur geklopt. Het was nog heel vroeg. Erna zette koffie. Maar mijn moeder en ik lagen nog in ons bed op de grond. De mannen kwamen de kamer binnen. We hoorden hun schoenen op de stenen vloer. Ze torenden boven ons uit. ‘Pak je boeltje maar op.’

We kleedden ons aan. De rugzak stond gepakt. Sylva en Erna hielpen met het oprollen van de matrassen. Just zat in de kamer aan de ronde tafel, het hoofd in haar handen. Ze hijgde. Haar vingers met de bolle, blauwe nagels groeven krampachtig in het grijzende haar. Ze keek niet op toen we langskwamen. Alleen Sylva en Erna gingen mee naar buiten. Ze keken toe hoe we vóór in de hoge legerwagen klommen. Hun lippen bewogen toen de motor startte, maar de woorden gingen in het geluid verloren.

‘Gelukkig dat de hond dood is,’ zei ik; ik wist niet of iemand het hoorde.

Een oude heer op straat, in een witte jas tutup, nam zijn hoed af toen we langsreden. Er waren meer mensen die groetten. We groetten niet terug. We zaten als van alles vervreemd. Onze wereld en die van de mensen daar op straat waren twee totaal verschillende, waarbij ieder contact zinloos was geworden.

We werden naar het kamp gebracht dat eigenlijk al was opgedoekt. De vrouwen en kinderen waren al langer dan een jaar geleden met onbekende bestemming afgevoerd. Maar om een klein gedeelte was de omheining van prikkeldraad en een dubbele bamboewand hersteld. Er werden een stuk of dertig vrouwen en kinderen binnengebracht. En ook enkele mannen. Die werden een

straat verder gehuisvest. We zagen elkaar als we bij de wacht ons eten kwamen halen. Ik herkende de man met de lap schuin over een oog, die bij de politieke inlichtingendienst in een van de drie cellen voor me had gedanst.

‘Denkt mijn vrouw dat ik dood ben?’ Hij stond met zijn portie in de hand en stelde de vraag in het wilde weg. De vrouwen liepen langs hem heen.

Ik bleef staan. ‘Nee, dat denkt ze niet.’

Hij keek aarzelend naar wie het gezegd had. ‘Ze hebben haar een doosje gestuurd, een doosje met een pluk haar en mijn nagels, zoals ze van doden doen.’

Ik had gehoord dat de Japanners dat deden. Ze stuurden van gevangenen die onder de martelingen bezweken waren nagels en haar naar de familie. Maar soms stuurden ze die ook wanneer het slachtoffer nog leefde, zo maar om te pesten.

‘Ze heeft het niet geloofd.’

Hij wilde nog iets zeggen. Misschien wilde hij vragen hoe ik dat wist, maar de wacht joeg ons uiteen. We mochten niet met elkaar praten. Er waren bepaalde regels, hoewel er weinig discipline was. Er was geen echt appèl. Wel werden 's morgens de namen afgelezen, maar ieder antwoordde van de plek waar die zich toevallig bevond, nog vanuit bed of van de wc. We hoefden niet te werken en we werden niet of nauwelijks geslagen. Het was nog niet zo slecht. Alleen het eten. Dat kwam van de gaarkeuken, in pisangblad gevouwen porties. Er kwam vaak te weinig en dikwijls konden we het niet eten. Een paar keer in de week bestond het uit rijst met gebakken larons. Ik had wel gezien dat in Chinese toko's een bak water onder de lamp stond. Het licht werd erin weerkaatst, zodat de diertjes, in de war gebracht, in het water vlogen om na wat gespartel te verdrinken. De Chinezen verzamelden ze aan het eind van de avond; zij beschouwden gebakken larons als een lekkernij. Wij kre-

gen ze nu ook. De lijfjes met de tere vleugeltjes knisperden tussen de tanden. We lieten ze staan en aten alleen de rijst. Dat kon niet wanneer we rijst met darmen kregen. De pakjes stonken een uur in de wind. We legden ze opgevouwen in de tuin voor de zwerfkatten, maar ook die lieten ze onaangeroerd.

Soms kwam 's avonds de bami-klotok langs, de bami-Chinees; hij sloeg twee houtjes tegen elkaar, zodat iedereen kon horen dat hij er aankwam, met achter zich zijn koelie, die aan een juk alles met zich meedroeg om de bami klaar te maken. Als de wacht dan goed was, mochten we per huis een leeg pannetje met wat geld bij de poort zetten om het even later gevuld weer op te halen.

Met Kerstmis mochten voor het eerst pakjes van buiten komen. Door gaten in de bamboe-omheining zagen mijn moeder en ik Erna langsgaan en een pakje afgeven bij de wacht. Er zat ontbijtspek in. We hadden nog nooit spek gegeten, we vonden het te vet. 'Waarom spek, ja?' vroeg mijn moeder. We namen een plakje; het was hartig, het smolt op de tong.

Van de mannen kwam voor ieder huis bij wijze van kerstboom een tjemaratak, opgemaakt met watten en zilverpapier. De vrouwen zetten die in de bijna lege huizen en gingen er met de kinderen omheen zitten, in de gammele stoelen die ze hier en daar gevonden hadden. Het was gezellig en tegenover de Japanners was er vooral het feit dat we ons niet lieten kisten.

Maar kort daarop kwamen ze met de mededeling dat we, evenals de anderen vóór ons, op transport zouden worden gesteld. We gingen naar het echte kamp. We reisden per trein, gewoon tussen de andere passagiers in. Al mochten we niet met hen praten, de verschillen tussen de twee werelden smolten weg; nergens was aan te zien dat we gevangenen waren. Maar in Semarang was het doel bereikt. Zelfs onze bewakers schrokken van de

ontvangst. Ze trokken zich terug. We waren overgeleverd aan de bewakers van het andere kamp. Ze schreeuwden en sloegen ons met de kolf van hun geweer de hoge legertruck in.

Dat was het begin. De huis-tuin-en-keukendiscipline maakte plaats voor een andere. Er was een echt appèl, waarbij het hard toeging wanneer ze vonden dat we niet goed genoeg in de rij stonden. Er was nog minder te eten. En er moest gewerkt worden, de hele dag in de hete zon.

Het kamp was in een oud klooster ingericht. De luiken voor de ramen in de slaapzalen zaten dichtgespijkerd. Dat was een paar maanden geleden als straf gebeurd. Sommigen konden het niet verdragen. Op de afdeling waar wij waren ondergebracht zei een jonge vrouw op een morgen dat ze de hantjau was, de nieuwe hantjau, het nieuwe blokhoofd. Alles zou anders worden, de ramen zouden opengaan. Ze was gek geworden. Er werd om gelachen. Na een poosje zou ze worden weggehaald.

Maar er was ook die moeder die gek werd, omdat haar zoontje van haar werd weggenomen. Hij was tien jaar geworden. Dan werden de jongens uit het vrouwenkamp naar een mannenkamp overgebracht. De moeder zag hem vertrekken, ze wist niet waar hij heen ging. De anderen troostten. De mannen waren toch niet gek. Hij zou vast wel worden opgevangen. Misschien kwam hij wel bij zijn eigen vader. Maar de moeder wilde niet luisteren. Het kind was gebrekkig, het had een horrelvoet. Het kon niet zonder haar, zei ze. Ze sloeg om zich heen, zodat ze naar de ziekenboeg werd gedragen en vastgebonden. Het kamp hoorde haar schreeuwen; het roepen om haar zoontje; ze riep en zong zijn naam. De vrouw had een mooie stem. De klanken waaierden in hoge trillers van de ziekenboeg over de barakken, waar

iedereen lag te luisteren en wakker bleef, de hele, lange nacht. Zij moest dádelijk naar het gekkenhuis. Twee mannen in witte jassen kwamen haar halen. Het was stil toen de bel ging voor het appèl.

Kort daarna gingen de luiken weer open, maar toch kwamen er steeds meer gekken. De ruimte was te klein, de kloostermuur te hoog. Het kamp werd opgedoekt. We gingen naar een ander kamp, dat ook in Semarang lag. In beide kampen waren mensen gestorven. Ze konden worden samengevoegd, al moesten in het begin nog mensen buiten slapen, onder afdakjes van kisten en pisangblaren tegen de moessonregens. Die moesten wachten tot er meer doden kwamen en zij de lege plaatsen konden innemen.

Het kamp lag in een wijk aan de rand van de stad, achter gedèg en prikkeldraad. We zaten gewoon in huizen en al waren die overvol, zodat we over elkaar heen moesten stappen om in en uit te gaan, ze lagen aan een straat waar aan weerskanten bomen waren. De honger bleef, en de angst om geslagen te worden.

Mijn moeder werd steeds magerder. Ze was ziek. Ze at zelfs het weinige eten dat we kregen niet meer op. Zij ging eruitzien als een skelet, alle botten puilden uit. Ze kon niet meer zo goed lopen en viel als ze 's nachts naar het toilet ging; je hoorde de botten op de stenen overloop. Ik kon het niet verdragen. Ik snauwde: ‘Ga dan langs de muur, voetje voor voetje. Er zijn toch deuren waar je je aan vast kunt houden.’

Er kwam een dag waarop ze helemaal niet meer kon lopen. De huisgenoten legden haar op een mat in de kamer en gingen eromheen zitten. Toen het donker werd staken ze een kaars op. Er was vergunning gevraagd om op te blijven, omdat er een stervende was. We wachtten met z'n allen, in die ene kamer, stiller dan de dood. We keken toe hoe de ademhaling zwakker werd. Er was

geen doodsstrijd. Ze hield gewoon op met ademen.

‘Toe nou,’ porde ik, ‘toe nou.’ Ik luisterde met mijn hoofd vlak bij haar. Haar borst ging nog even op en neer - ze zuchtte - dat was alles. Ze was dood.

Er werd een brancard gehaald, midden in de nacht. En toen het licht werd brachten we haar weg. Ik voorop achter de baar. Dan de huisgenoten en nog wat vrienden. We liepen door het kamp. Niemand keek op. Iedere dag werden er doden weggebracht. De stoet ging tot aan de poort. Daarna ging de dode alleen verder naar de wereld achter het hek. Er waren mensen buiten die de baar overnamen, maar niemand wist wie die mensen waren en waar de dode heen gebracht werd. Ik zag de bamboe doorkist uit de poort gaan. Even bleven we met z'n allen dralen. Toen gingen we terug naar huis, maar niet meer zo netjes; gewoon slenterend.

Die avond deed het gerucht de ronde dat er aan de oorlog in Holland een eind was gekomen. We wisten niet of het waar was en het kon ons ook niets schelen. Bij ons kwam de bevrijding maanden later.

Een vliegtuig, met de Hollandse vlag onderaan op de vleugels geschilderd, strooide pamfletten over ons uit. De papieren dwarrelden neer, tegelijk met een regen van zuurtjes. De vrouwen strekten hun handen uit. Ze dansten in de straten op hun gezwollen berrie-berriebenen met de open wonden. We stroomden samen bij het varkenshok, de plek van samenkomst waar de Jap ons ook steeds bij elkaar geroepen had om strafmaatregelen aan te kondigen. Nu kwamen we bij elkaar om te bidden. We vouwden onze handen. Een gemurmel steeg op. Het hok met het gaas eromheen was leeg, het varken was dood. Het had het niet overleefd, zoals zoveel vrouwen het niet gehaald hadden en ook mijn moeder niet.

Ik leunde tegen een boom. Ik had buikpijn, dat had ik vaak de laatste tijd. De pijn werd zo hevig dat ik niet

kon blijven staan. Ik zakte onderuit, languit in het gras. De mensen liepen langs me heen. Ik voelde de kramp afnemen, ik zou zo weer op kunnen staan. Ik was er nog niet zo slecht aan toe. Boven op mijn handen en voeten zat een grote, rode vlek, maar het waren geen gaten geworden, zoals bij anderen wel het geval was. Ik had een kaars en vette ze in. Ik was er goed van afgekomen, dacht ik, maar ik dacht ook aan mijn moeder.

VII

Al toen ik als kind met mijn ouders meeding op vakantie naar het Tobameer wist ik van de eenzame visser. Eens had hij een grote, goudgele vis gevangen die op het droge in een vrouw was veranderd. De visser was met haar getrouwd en ze hadden samen een zoon gekregen. De man beloofde nooit aan de jongen te vertellen dat zijn moeder eigenlijk een vis was. Maar het was een gulzig kind; hoe de visser ook werkte, het was nooit genoeg om aan de behoefte van zijn zoon te voldoen. En op een keer was hij uitgevallen: 'Zoon van een vis, zo gulzig als een vis ben je, die het water leeg eet en dan nog in de modder naar voedsel zoekt.'

Op hetzelfde ogenblik was zijn vrouw weer een vis geworden, en niet alleen zijn vrouw, ook het kind was in een vis veranderd. Tegelijkertijd kwam een vloedgolf opzetten die het huis en het omliggende land overstroomde. De beide vissen waren in het water verdwenen, en de man was alleen achtergebleven, gedoemd een zwerversbestaan te leiden, nu hij alles verloren had.

Zo hadden de vakantiegangers het Tobameer gekregen. Ook nu weer kwamen de toeristen, ze kwamen in groepen en reden in busjes om het meer. Er werd hun verteld dat deze streek een van de mooiste van Indonesië was. Niemand scheen zich nog iets van de eenzame visser aan te trekken. Maar tot ver in de omtrek vertelde de Bataks elkaar al vele eeuwen lang wat er was gebeurd. Een enkeling had wel eens op een stille plek, als hij alleen het water op was gegaan, tussen het wier een grote, gele vis gezien, gevolgd door een kleinere.

In de liedjes die rondom het meer gezongen werden klonken de hartstocht, de wanhoop en de melancholie van de man die steeds moest blijven zwerven. In het hotel 's avonds na het eten werden ze voor de toeristen ge-

zongen.

Er was ook een liedje bij over de moed. De moed van de guerrillastrijders. Hun geliefden wachtten op hun terugkomst. Ze spiegelde zich in het meer. Maar de krijgers zwierven door het oerwoud en schoten hun geweren leeg. De mannen klakten met hun tong en richtten hun denkbeeldige wapens op het publiek. Het was zo maar een liedje. Het ging niet om guerrillastrijders die tegen de Nederlanders hadden gevochten. We lachten om de knallen.

Ik zat tussen een groep Chinezen uit Singapore. Ik begon een gesprek in het Indonesisch, immers de taal van het land, die in Singapore ook gesproken werd. Maar de Chinezen keerden zich naar elkaar toe. 'Ze spreekt Indonesisch.'

Ik begreep wat ze bedoelden. Ze waren beledigd omdat het de taal was die ze tegen hun bedienden gebruikten. Zoals het vroeger een belediging was, met een Indonesier die Nederlands kende Indonesisch te blijven praten. Ik verwonderde me dat dit voor de Chinezen nog zo was. 'Spreken jullie liever Engels?'

Maar de Chinezen draaiden bij. 'Ach nee, Indonesisch of Engels, het is hetzelfde.'

De avond was vroeg afgelopen. Indonesiërs stonden vroeg op, ze gingen vroeg naar bed. Ik slenterde naar buiten. Ik liep over het vochtige gras naar het meer. De geluiden van de tropennacht probeerden de stilte, die er ook was, te overstemmen. Ik stond aan het donker glanzende water. Het kristalstrand lag dof, het schitterde niet zoals overdag wanneer de zon scheen.

Het meer strekte zich vele kilometers lang uit. Ergens dwaalde de eenzame visser. Ik had hem vroeger nooit gezien en ik was hem ook nu niet tegengekomen. Of het zou bij de waterval moeten zijn. Een eenzame, donkere figuur, een man uit de streek, een vreemde tussen de vele

toeristen, terwijl hij toch degene was die er thuishoorde. Hij staaarde naar het vallende water en misschien wilde hij wel met de stroom mee de diepte in, omdat, als hij werkelijk de visser uit het verhaal was, hij er genoeg van had steeds maar te moeten blijven ronddolen. Maar nooit zou hij zich van boven naar beneden laten vallen. Hij zou zijn weg blijven vervolgen, omdat het hem niet lukken zou zijn noodlot te ontlopen.

Evenals het de haremvrouwen van de wrede Batakkoning niet gelukt was. Ze hadden zich ook moeten schikken, daar in het achterverblijf van de rijk met beeldhouwwerk versierde paalwoning. Terwijl de koning de grote voorruimte alleen voor zich zelf had, leefden ze met hun kinderen dicht opeen. Onder het wakend oog van een overijverige eunuch, die maar al te graag de straffen uitvoerde die de vrouwen kregen opgelegd. Hij was het ook die aan een van hen twee sirihblaren overhandigde, bestreken met de kalk van fijngemalen schelpen, zodat ze wist dat zij de uitverkorene was en dat wanneer de zon onderging de koning in het vrijersshokje op haar wachtte. Ze kauwde op de blaren die haar lippen rood kleurden, ze waste zich, ze stak bloemen in het zwarte, geoliede haar en leefde daarna de hele dag in spanning of de vorst die nacht tevreden over haar zou zijn.

Maar op een dag hadden de vrouwen plotseling hun vrijheid verkregen. De koning was vermoord. Zijn onderdanen, die de wreedheid niet langer konden verdragen, waren de paalwoning binnengedrongen. Ze hadden hem de steile trap afgesleurd en toen op hem ingehakt met dezelfde messen waarmee eerst de versieringen van zijn huis waren gesneden. Er was een kring gevormd rond zijn dode lichaam en ze hadden gedanst, omdat ze eindelijk vrij konden ademhalen.

Maar de vrouwen waren met hun kinderen in het

achterhuis gebleven, stil en verschrikt om wat er was gebeurd, niet wetend waar ze heen zouden gaan, nu ze vrij waren te gaan waar ze wilden.

VIII

Ook nadat het vliegtuig was overgekomen, bleven de vrouwen in het Jappenkamp. Ze bleven in de overbezette, kleine huisjes en liepen wat verloren rond, nu ze niet meer hoefden te werken. Hun enige zorg was aan zoveel mogelijk voedsel te komen. Buiten het kamp was een gebrek aan textiel ontstaan, terwijl de vrouwen niet meer om kleren gaven. Ze ruilden alles voor eten. Ze klommen op het prikkeldraad en hingen dubbelgevouwen over het gedèg. De bamboerand sneed in hun buik. Er waren twee omheiningen met een pad ertussen. De Indonesiërs stonden aan de andere kant. De vrouwen moesten oppassen dat het goed hen niet uit de handen werd gerukt zonder dat ze er iets voor terugkregen. Sommigen gristen het nog nat van de waslijn. Ze hadden zelf ook niet meer zoveel. De kleren waren door het werk in de zon versleten. Een oude vrouw kon alleen nog maar het onderbroekje dat ze aan had uittrekken, toen haar een geplukte kip werd voorgehouden. Ze balanceerde op het prikkeldraad, ze viel eraf en verwondde zich, maar klom weer naar boven om het alsnog voor de kip te ruilen. Overal werden vuurtjes gestookt om het voedsel klaar te maken. Ik had ook eerst meegedaan en meegegeten, maar ik at al gauw te veel. De pijn in mijn darmen was steeds erger geworden. Hij trok door mijn lichaam over mijn rug naar mijn borsten. Ik kon eigenlijk niet meer eten. En een heleboel anderen ook niet. Ze werden ziek, ze gingen liggen en stonden niet meer op.

Van officiële zijde werd nog niets geregeld. Enkele vrouwen verlieten het kamp op eigen gelegenheid. Ze waren het wachten moe. Ze kregen tien gulden en een zak rijst en vertrokken. Ik kende in Semarang ook mensen waar ik misschien wel terecht zou kunnen. Het waren Blanda-Indo's, meneer en mevrouw Melkers, die

waarschijnlijk uit het kamp gebleven waren. Ik besloot er op goed geluk heen te gaan. Ik stopte de matras en alles wat ik nog meer bezat in een stalen koffer, die aan iemand had toebehoord die was gestorven. De trunk was te zwaar om te dragen. Ik bond er een touw om en sleepte hem achter mij aan. Opeens voelde ik weer de pijn in mijn darmen. Het was of mijn buik barstte. Ik ging het kamp verlaten. De poort stond open. Buiten dromden Chinezen die al die dagen al eten over de schutting hadden gegooid, zo maar in het wilde weg, zeker wetend dat het door iemand zou worden opgeraapt. Ze kwamen naar me toegelopen, maar ze mochten het kamp niet binnen. Ik moest eerst het hek door, langs de schildwachten met de bajonetten. Toen schoten ze op mij af. Ze verdrongen zich om mij heen.

‘Kom mee, mijn moeder zal voor je zorgen.’

‘Kom bij mij, bij ons zal jouw kamer op de rozentuin uitkijken.’

‘Bij ons is op de binnenplaats een marmeren bassin waarin vissen water spuiten.’

Het was allemaal alleen maar vriendelijk bedoeld. Even weifelde ik. Stel dat meneer en mevrouw Melkers er niet meer woonden, dat ze net als wij in een zaak verwickeld waren geraakt. Maar ik schudde mijn hoofd. ‘Ik ga naar vrienden.’

Ik liep naar een van de bètjaks die in de koelte van een paar bomen stonden te wachten. Een van de Chinezen droeg mijn koffer. Ik kreeg ook nog een doos met tapiocagebakjes op mijn schoot.

Toen reed ik weg. Ik zwaaide en bleef achterom kijken. Ik was vrij. Ik zag het kamp van buiten het hek, de straat waar we op hadden uitgekeken wanneer de poort openstond. Aan weerskanten waren de huizen met de grote tuinen en de groen uitgeslagen terrasmuurtjes. De mensen hadden er al die tijd gewoond. Ze verscholen

zich nog als vroeger, achter chevelures en palmboompjes in witte potten. Het was op het heetst van de middag. Ze zaten op de rotanstoelen en dronken iets koels voor ze naar de badkamer gingen. De bloemen in de perken op het gazon zouden straks begoten worden. Ze stonden slap en stoffig, evenals de struiken en de kembang-sepatoeheggen. Het was aan het eind van de droge moesson. Alles wachtte op regen. De vruchten hingen rijp aan de bomen en verspreidden hun geur. Ik keek om me heen. Dit was het. Zo was het geweest. De hitte trilde boven de weg. Hier en daar smolt het asfalt onder de wielen.

Een Indonesiër kwam naast me fietsen. Eerst een tijdje zonder iets te zeggen. Toen wees hij op mijn rood-wit-blauwe speldje op mijn blouse, daar waar mijn kampnummer gezeten had. ‘Doe dat af.’

Ik was verwonderd. Ik had het al die tijd in het kamp verborgen gehouden. Het was gevaarlijk geweest. Anderen hadden ook speldjes verstoep en vlaggen. Ineens werd alles triomfantelijk te voorschijn getoverd. Ik legde beschermend mijn hand op wat voor mij het symbool van de bevrijding was. Maar weer wees de Indonesiër. ‘Doe dat af.’

Hij bleef me strak aankijken, terwijl ik aarzelend aan zijn bevel voldeed. Zonder nog iets te zeggen reed hij door. Ik borg het speldje niet weg, ik bleef ermee in mijn hand zitten zonder te begrijpen.

Er was nóg iets vreemds. Ergens hoog in de lucht wapperde een rood-witte vlag. Het blauw was verdwenen. Ik zag daar eerst niets bijzonders in. Van het blauw hebben ze kleren gemaakt, dacht ik; er waren van zoveel vlaggen kleren gemaakt, zelfs al voor ik het kamp inging. Maar de bètjakman wees over mijn hoofd heen. ‘De nieuwe vlag.’

Ik keerde me naar hem om. ‘Nieuwe vlag?’

‘De vlag van de republiek.’

‘Republiek?’

Ik kreeg geen antwoord meer. Hij trapte zwijgend verder. Zijn hemd vertoonde vochtplekken. Zweetdruppels parelden op zijn gezicht. Het was een heel eind naar het opgegeven adres. Toen hij eindelijk afremde, stonden we voor een gesloten huis. Nergens was aan te zien dat mijn vrienden er nog woonden, maar ik gaf hem de tien gulden die ik bij het verlaten van het kamp gekregen had. ‘Heb je terug?’

‘Het is te weinig.’

‘Te weinig? Tién gulden?’

Hij begon te schreeuwen. Ik gaf hem ook de zak rijst die ik gekregen had. Hij schreeuwde nog steeds. Het was nog te weinig. Ik begon te lachen. Ik hád niets meer. Ik liet het hem zien. Lege handen. In één zat nog het speldje. Mijn vrienden kwamen naar buiten. Ze hadden het lawaai gehoord. Ze kwamen vanachter het huis, daar waar de bijgebouwen lagen. De woning was door Japanners opgeëist. ‘Maar dat geeft niet. Plaats genoeg. We slapen in het kippenhok. De kippen hebben we opgegeten.’

Er was veel te vertellen. Van de rechtszaak en dat we in het kamp terechtgekomen waren. Niets wisten ze. Alleen dat we in Surabaja zaten toen de oorlog begon. Ze luisterden en verwonderden zich nergens over. Ze namen me mee naar binnen en dekten de tafel. Maar ik had weer kramp gekregen. Ze merkten dat ik geen gewoon eten kon verdragen en zochten wat er in huis was, naar iets dat licht verteerbaar was.

Toen het tijd werd om te gaan slapen, gaven ze mij hun eigen tweepersoonsbed en gingen zelf ergens anders liggen. Ik sliep voor het eerst weer alleen. Ik lag onder de grote, witte klamboe in het duister van de kamer. Tegenover mij was de spiegelkast met de donker glanzende spiegel. Aan de witgekalkte muur de lampu templék met

het zwakke schijnsel eromheen. Ik kon niet slapen. Ik kon de gedachte aan mijn moeder niet van me afzetten. Had ze niet nog even vol kunnen houden? Ze was maar een paar maanden voor de bevrijding gestorven. Net zoals de hond was doodgegaan, één dag voordat we thuis waren gekomen van de politieke inlichtingendienst. In de kampong waren ze nog wakker. Gamelanklanken smolten samen met het roepen van de torren en de vleermuizen en het gezang van de krekels. Het was vreemd dat die ochtend toen ik het kamp uitging, Chinezen me hadden opgevangen in plaats van Indonesiërs. En het was vreemd van die man die naast me was komen fietsen. En van de nieuwe vlag. En van de bètjakrijder die tegen me geschreeuwd had.

‘Dát zijn onze vijanden,’ had de buurvrouw gezegd in het begin van de oorlog, toen de mannen waren opgepakt. Ze had op de djongos gewezen. Ze bedoelde de Indonesiërs. Er was geen reden geweest om dat te zeggen. Hollanders en Indonesiërs waren altijd goed met elkaar omgegaan. Natuurlijk was er wel eens wat gebeurd. Dingen die als normaal werden gezien, maar het misschien niet waren.

‘Hond, doe het hek dicht,’ had mijn vader geschreeuwd naar de krantenjongen die zo maar weer de straat opgelopen was. En de jongen was haastig teruggekomen om zijn verzuim goed te maken. Mijn moeder kwam juist het terras op. Mijn vader vertelde haar wat hij geroepen had. ‘Hond, doe het hek dicht.’ Hij lachte.

‘Niet doen,’ had ze gezegd, ‘dat moet je niet doen. Dat is niet goed.’

In het zwakke licht boven de deurpost schoof de schaduw van een kop, die zich groot en dreigend oprichtte. Ik schoot rechtop in bed. ‘Een groot beest,’ riep ik. Bijna onmiddellijk verschenen meneer en mevrouw Melkers in de deuropening. Ze stonden onder het monster. ‘Het

is boven jullie hoofd.’ Meneer Melkers strekte behoedzaam zijn arm uit naar het knopje van het licht en draaide het om. Een tjitjak vluchtte omhoog. Zijn roep, schril en hoog, klonk door ons lachen heen.

Hierna luisterde ik alleen nog maar naar de gamelan. Alles vervaagde, net als toen in Surabaja op het muurtje van het terras. Ik voelde de dingen om me heen, het donker, de lampu templèk met de tjitjak in de lichtkring. Alles had met mij te maken. Hierbij hoorden nu ook de doden, de doden in het dodenrijk. Er was veel gebeurd sinds ik daar op het muurtje gezeten had. En toch, het was er weer, de eenwording, het nietsdoen, het opgaan in het nietsdoen. Hoewel het broos was. Ik bleef heel stil liggen. Ook nadat de gamelan was opgehouden met spelen en het pas goed nacht werd, vol en zwaar en allesomvattend.

Ik werd wakker toen de hanen kraaiden. Mevrouw Melkers was bezig koffie te zetten. We dronken hem op de overloop. We zaten met z'n drieën bij elkaar en keken de bedauwde achtertuin in. We zagen hoe het lichter werd en alles zijn kleur herkreeg. De houten luiken van het huis gingen open. In de ramen verschenen Japanners. Ze bogen naar ons en lachten. Het waren niet de Japanners van het kamp. Het was de soort van Japanners die in Surabaja naast ons woonden en groetten wanneer ze langsreden. Ook de achterdeur ging open. De Japanners kwamen over de galerij naar ons toe. Ze waren met z'n drieën, in witte kimono's. Ze gingen zitten en kregen wat te drinken. Ze kwamen voor mij. Niemand wist wat te zeggen. De familie Melkers had mij verteld dat de oudste uit Hiroshima kwam. Na de atoombom had hij nog niets van zijn vrouw en kinderen gehoord. Ik keek naar hem op. We keken elkaar aan. Toen hij opstond nam hij mijn pols tussen zijn duim en wijsvinger. Hij liet zien hoe mager ik was. ‘War,’ zei hij, ‘ve-

ry bad.' En nog een keer: 'War, very bad.'

In de dagen daarop hoorden we dat steeds meer Japanners harakiri pleegden. Dat waren ze aan hun keizer verplicht. Iedere avond gingen onze blikken naar de verlichte ramen van de woonkamer. We zagen ze steeds met hun drieën zitten. Maar op een avond waren er maar twee. De oudste was verdwenen. De anderen zaten aan tafel en speelden een spelletje.

De volgende dag gingen ze gewoon naar hun werk. Er was niemand om de macht van hen over te nemen. De Hollanders waren weg, of ziek of dood. De Indonesiers waren nog niet zo ver. Dat kwam pas later.

IX

Jakarta was veranderd. Tevergeefs probeerde ik de stad van vroeger te herkennen. Vrijheidsbeelden en pompeuze gebouwen - prestige-objecten die de nationale trots hadden moeten aanwakkeren - hadden er een vreemde stad van gemaakt. Een wereldstad zonder karakter, van willekeurig ieder ander land.

Alleen de straten, de wegen, dat was de grond waarover ik vroeger gegaan was.

In een bètjak zocht ik de plekjes op die mij bekend moesten zijn. Pasar Baroe, de winkelstraat waar ik in het Hoenkwee-huis tjendol gedronken had, klappermelk met Javaanse suiker en rode en groene glibbertjes. Ik was er vaak met mijn neefje geweest. Maar hij had altijd ijs genomen, hij lustte geen tjendol, hij vond het te Indisch. Als kind van de zuster van mijn vader was hij een echte tòtok. Hij kon zijn vingers niet laten knakken.

En ik ging over het Koningsplein, medan Merdèka. Hier was naast het postkantoor nog het klooster waar ik in de kost was geweest. Mijn moeder had me gebracht. Het was een lange tocht van het eiland waar we woonden. Het was al schemerig toen we aankwamen, mijn moeder was direct weer weggegaan en ik was alleen achtergebleven, bij zuster portier met de rammelende sleutelbos.

Ik ging ook naar het kerkhof waar mijn grootmoeder begraven lag. Bij de bloemverkoopers die voor het ijzeren hek stonden kocht ik een bos oranje gerbera's en ik ging de poort in. Ik liep eerst zo maar wat rond en las de Hollandse namen die stamden uit een tijd dat het nog gewoon was, dat Hollanders in Indonesië leefden en stierven. Achterin lag het graf van mijn grootmoeder. Het was van blauw, geaderd marmer met een dak erboven, bijna een praalgraf, maar in de tijd dat ze gestorven was

was het een gewoon graf geweest. Het kerkhof stond vol met dergelijke graven. Ik las het opschrift. Het opschrift dat mijn moeder en mijn ooms en tantes hadden opgegeven om erin te laten beitelen. Op de tombe stond een porseleinen vaas. De beheerder, die met me meegelopen was en op een afstandje stond te wachten, schoot toe. Hij nam de vaas van mij over om hem met water te vullen. Er speelden kleine jongetjes op het kerkhof, ze holden over de graven. Ze stoorden me niet. Evenmin als ze de eekhoortjes stoorden die elkaar in de kambodjabomen achternazaten. De beheerder kwam terug en ik rangschikte de gerbera's in dezelfde vaas als waarin mijn moeder vroeger bloemen had gedaan. Er was een barst in gekomen, maar hij lekte niet. Opeens voelde ik tranen in mijn ogen. Ik veegde ze af, ik wilde niet sentimenteel doen. Ik had mijn grootmoeder niet gekend. Maar misschien hilde ik, omdat de beheerder zo bescheiden op de achtergrond was gebleven en alleen dichterbij gekomen was om te helpen met de vaas.

Buiten wachtte nog de bètjak. We reden door de vervallen buurt. Een jonge Indonesiër op de fiets kwam langsrijden. Hij keek in de bètjak. Hij lachte en remde af.

‘You from where?’

Ik nam het gebrekkige Engels over. ‘I from Holland.’

‘I student. You tourist?’

‘Yes, I tourist.’

Hij bleef mee oprijden, maar wist niets meer te zeggen.

Ik dacht aan de Indonesiër die naast me was komen fietsen toen ik uit het kamp kwam, en die gezegd had dat ik mijn rood-wit-blauwe speldje af moest doen. Ik dacht toen dat ik het eind van iets beleefde, het eind van iets ergs dat ik had meegemaakt. Maar ik had aan het begin gestaan van iets dat veel erger was, waardoor ik uiteinde-

lijk het land had moeten verlaten. De Indonesiër was gespannen geweest, beziend van een ideaal, dat intussen verwezenlijkt was. De jongen die nu naast me reed was toen nog niet geboren. Uit geschiedenisboekjes wist hij dat Hollanders driehonderd jaar lang zijn land hadden geregeerd. Hij had van horen zeggen hoe de omwenteling had plaatsgevonden. Hij kon zich geen voorstelling maken van de tijd dat ik had geroepen: 'Willen jullie dit land? Jullie kunnen het niet.'

Het was nadat een rampokker met een mes in zijn opgeheven hand mij mijn portemonnee had afgenomen. Er zat behalve al het geld dat ik had ook mijn gouden armbandje in en een fotootje van mijn moeder. Ik was weggerend en had de eerste de beste Indonesiër de woorden in zijn gezicht geslingerd. Ik had er voor vermoord kunnen worden. Er werden veel blanken vermoord. Maar deze Indonesiër, die in uniform voor een militaire post heen en weer liep, vroeg wat er gebeurd was. Hij liet een truck met soldaten voorkomen. Samen met mij zouden ze de rampokker vinden. Ze zouden laten zien dat ze het wél konden, dat in de nieuwe staat recht en orde heerste. Ik zat voorin tussen de commandant en de chauffeur, terwijl de soldaten met een mitrailleur achterop meereden.

In die tijd waren de Engelsen geland. Ze hadden enkele plaatsen in Surabaya bezet, waaronder het ziekenhuis. Ik had er een vriendinnetje opgezocht.

'Het is gevaarlijk op straat,' had de Engelse commandant gezegd toen ik weer wegging. 'Ik zal je twee Gurka's meegeven.'

Maar ik weigerde. 'Dan word ik vermoord, met uw soldaten erbij.'

De officier had hautain het leren stokje dat hij bij zich droeg onder zijn arm geklemd. 'Zal ik dat niet beter weten?'

'Nee! Ik hoor hier.'

Maar dadelijk buiten de poort was het gebeurd.

Toen ik even later met de Indonesiërs voorbij het ziekenhuis ging, kwam juist een legerwagen het erf afrijden. De Engelsen zagen me zitten. Ze reden voorbij om voor langs weer om te keren. En dan weer achter langs. Voor langs. Achter langs. Een hele tijd door. Ik durfde geen teken te geven dat ik niet in gevaar was. Ik zat doodstil. Niemand zei een woord. Ik hoorde niet meer bij de Indonesiërs en niet bij de Engelsen of bij degenen die ze wilden beschermen. Opeens schoot de chauffeur van onze wagen een zijstraat in. De Engelsen lieten hem gaan. De commandant naast me, die de loop van zijn geweer aldoor uit het raampje naar buiten gericht had gehouden, haalde zijn wapen weer naar binnen. Hij ging gemakkelijk zitten. Van de laadbak klonk gelach. De commandant herinnerde zich waarvoor we uitgereden waren. Hij liet de wagen bij een willekeurige, haveloze Indonesiër stoppen. De soldaten schudden hem door elkaar. 'Is hij het?'

Maar ik waaide met mijn hand. 'Sudah, hij is weg.'

Het was donker geworden. In de huizen gingen de lichten aan.

'We zullen je thuisbrengen,' zei de commandant, 'dan kan je niets gebeuren. Ben je Blanda-Indo?'

Ik knikte. Ineens hoorde ik weer overal bij. Bij de Indonesiërs en bij de verschrikte huisgenoten die naar buiten kwamen toen ze mij uit de wagen zagen stappen. Maar die dag drong voor het eerst tot mij door, dat ik moest vechten om geen vreemde te worden in eigen land. 'Ik hóór hier,' had ik tegen de Engelse officier gezegd, maar dat was niet meer zo zeker.

Soms zat ik nog in schijnbare verveling op een muurtje. Ik hield me zelf voor dat ik bij de dingen hoorde, de dingen om me heen. Maar wat er gebeurde maakte het steeds moeilijker die dingen te blijven zien.

De jongen die naast de bètjak fietste reed door toen wij afsloegen, de straat in waar het hotel lag. ‘Good luck,’ riep hij.

‘Good luck.’

X

We zaten op de galerij en dronken koffie. Ik vertelde meneer en mevrouw Melkers het verhaal van het varken. Het varken van het lege varkenshok waar we naar toe waren gegaan om te bidden, nadat het vliegtuig boven het kamp was gekomen. Het varken had een buikziekte gekregen, een varkensziekte, maar de vrouwen die het verzorgden waren er ook door besmet. Toen werden vrijwilligsters gevraagd om het varken te doden. Het werd de hele ochtend door het kamp geroepen: ‘Vrijwilligsters gevraagd om het varken te doden.’ Pas tegen de middag hadden er zich twee aangemeld. Ze gingen het hok in. Ze sloegen het varken met houten knuppels op zijn kop en ze schopten het tegen zijn zieke buik. Het varken kermde. Ik rende weg. De straten door. Maar zelfs in de verste uithoek kon ik de doffe slagen en het geschreeuw van het varken horen. Tegen de avond ging ook een Japanner naar het hok. Hij had de bajonet op het geweer en stak die diep in het varken, tot waar het hart zat. Het bloed drupte op de grond. Het varken viel, het spartelde, maar bleef toen stil liggen. Het was dood. Zijn bloed drong in de aarde en liet een donkere vlek achter, daar waar het gelegen had.

Mijn vrienden keken mij aan. Het bleef een hele tijd stil. Ze hadden verwacht dat ik over mijn moeder zou vertellen. Ze wilden weten hoe ze gestorven was, zij en al die anderen. Wat was de dood van het varken vergeleken bij de dood van de vrouwen? Ik wilde er eigenlijk niet over praten. Maar ze zaten zo gespannen, zo bezorgd, zonder iets te vragen, mevrouw Melkers met haar sproetengezichtje en meneer Melkers, lang en mager, iets naar mij toe gebogen.

‘De vrouwen stierven met een glimlach om de mond,’ zei ik. ‘Mijn moeder ook, ze lag daar of ze iets heel moois zag.’

Ik wilde nog vertellen dat we een keer ook een góede commandant hadden gehad, die als er een dode uit het kamp gedragen werd bij de poort stond met de hand aan de pet. Maar toen bij mijn moeder was hij al weg.

Ik kreeg niet de gelegenheid uit te praten. Een dikke, Indische dame was het achtererf opgekomen. Ze stond voor ons. Ze legde een vinger op haar lippen als om ons het zwijgen op te leggen. Ze wees naar mij. ‘We willen haar helpen.’ Ze fluisterde, hoewel er niemand in de buurt was die ons kon horen. Ze gaf me een kaartje. ‘Dit is het adres. Mondje dicht. De vijand loert.’

Welke vijand? De vijand was verslagen. Maar ze was weer weggeschommeld, nog steeds een vinger op de lippen, met de andere hand alle vragen van zich afwuivend.

Ik kleedde me aan en ging naar het adres. Het was iets verder in de straat. Ik liep aan de kant van de weg, achter de bomen, vlug, ik keek om me heen. Dat kwam door de geheimzinnigheid van de Indische dame.

Ik kwam bij een groot woonhuis waarin een apotheek gevestigd was. Ik ging het erf op. Misschien zagen ze me komen. Er was een uitgestrekte tuin. Een tuin vol geheime, donkere plekjes. Ook de woning was begroeid, paarse bougainvillea bedekte de oude muren. Iemand die heel mager was, met een skelettenlijf zoals de mensen in de kampen, zou zich tussen een struik en het huis kunnen verbergen.

Ik ging de stoep op. Mijn touwschoenen maakten geen geluid op de stenen vloer. Maar ik merkte aan de drie mannen in witte jassen achter de toonbank, dat ze wisten dat ik daar stond. Ik zag het aan de quasi onverschillige manier waarop ze doorgingen met hun werk. Ik gaf aan een van hen het kaartje. Hij bleef het een tijd bestuderen en boog zich toen naar mij over, veelbetekenend met een blik naar de mensen die op een lange, houten bank tegen de muur wachtten tot hun recept klaar was.

‘Die steenpuist op je bovenbeen, die moet ik even zien.’ Hij sprak hard, zodat iedereen het kon horen, net als Horbach, de Ambonees, had gedaan toen hij ons persoonsbewijs ging veranderen. Net als toen speelde ik het spelletje mee. Al wist ik niet welk, ik zat in een komplot. Ik liep achter hem aan naar een andere kamer.

De Indische dame die bij ons was geweest kwam binnen. Ze legde uit waar het om ging. ‘We hebben een comité gevormd om jullie die uit de kampen komen te helpen. Het is een geheim. Het is verboden.’

‘Waarom verboden? Het is toch niet slecht? Toch juist goed?’

De Indische dame kwam naar me toe. ‘Zo eigenwijs. Geloof toch, het mag niet.’

Ze stond met opgeheven armen van ergernis, maar de apotheker sloeg een arm om me heen. ‘Ze weet niet. Dat komt nog wel.’

Ik kreeg een envelop met honderd gulden. Ze zeiden dat ik mocht terugkomen wanneer het op was. Ik ging weer langs de wachtenden op de lange, houten bank tegen de muur, de grote tuin door, de straat over, gehaast, maar niet zo dat het leek of ik vluchtte. Er dreigde gevaar, al wist ik niet wat voor gevaar en waar het vandaan kwam.

Ik gaf de honderd gulden aan mevrouw Melkers. Ik had nog niet aan geld gedacht. Mijn vrienden hadden nergens om gevraagd, terwijl ze zelf toch ook niet veel meer hadden. Ik ging niet meer terug naar de apotheek. Er was een Rode Kruis-kantoor geopend waar je vijf gulden kreeg voor een dag werken. Een officier stond aan het hoofd, geholpen door een jonge officiersweduwe die door iedereen Thea werd genoemd. We zaten aan kleine tafeltjes en moesten kaarten maken van namen die op lange lijsten stonden, de vermisten bij de vermisten en de doden bij de doden, bakken vol. De of-

ficier kwam bij me staan; hij vroeg of ik ook gevangen had gezeten. Ik noemde de naam van het kamp. ‘Het dodenkamp,’ zei hij. Hij legde zijn hand op mijn schouder, maar wist niets meer te zeggen.

Een paar dagen later hoorde ik dat hij samen met Thea was vermoord nadat ze 's avonds in een Chinees restaurant gegeten hadden. Hun lijken waren in stukken gehakt op straat gevonden. De dag daarna bleef het Rode Kruis dicht. We stonden voor de gesloten deur in de ochtendzon, toen het verhaal de ronde deed.

Ik was beduusd, net als de anderen. Maar ik wilde niet geloven dat er Indonesiërs waren die Hollanders vermoordden, alleen omdat zij Indonesiërs waren en de Hollanders Hollanders. Dat van Thea en de officier was een incident geweest. De officier had wat gedaan, wat gezegd dat de woede van de Indonesiërs had opgewekt. Hij had stoer gedaan, rondgelopen in zijn mooie uniform.

Maar er kwamen meer incidenten. Het vriendelijke Indonesië was niet meer zo vriendelijk. Twee partijen tekenden zich af. Een die er hoorde en een andere die weg moest. Ik zou bij de laatste worden ingedeeld, bij die van mijn vader, de tòtok. Hoewel ik dat zelf niet wilde. Ik had hem uitgelachen als hij niet zo heet kon eten als ik. En wanneer hij verschrikt opsprong als 's avonds een tor, nadat die tegen de lamp was gevlogen, op zijn boek viel. Steeds had ik geweten: jij hoort hier niet, ik wel. Wat voor verhalen hij ook over Holland vertelde, zijn land bleef een vreemd land, met dikke koeien in de wei en draaiende molens, maar ver weg, heel ver, niet voor mij. De mensen die er vandaan kwamen konden heimwee hebben en met weemoed praten over de winter en sneeuw en schaatsenrijden, bloeiende appelbomen en herfstblaren; ik verlangde er niet naar. Ik hoorde in Indonesië, bij mijn Indonesische grootmoeder en

mijn moeder en al die mensen die van gemengd bloed waren.

Ik deed of er niets aan de hand was en soms leek het ook wel zo. Er gingen dagen voorbij dat je over straat liep - het verkeer ging langs je heen - en als je het niet wist van die incidenten, dan was alles heel gewoon. Maar het Rode Kruis-kantoor ging niet meer open. Ik kon ook niet ergens anders gaan werken. Ik had geen geld. De pijn in mijn darmen was minder geworden, ik voelde me niet meer zo slap.

Op een dag zei ik tegen meneer en mevrouw Melkers dat ik naar Surabaja wilde, naar mijn vroegere huisgenoten die nog geld en de juwelen van mijn moeder hadden.

Het station vertoonde het vertrouwde beeld. Voorthaastende vrouwen met manden kakelende kippen op het hoofd, en mannen doorbuigend onder zware vrachten aan een zwiepende bamboe over hun schouder. Maar in de overvolle trein was ik de enige blanke. Ik bleef achter op het open balkonnetje aan het eind van een wagon.

Roetdeeltjes van de locomotief schoten voorbij. Een Indonesiër kwam me halen. Ze zouden binnen plaats voor me maken. Hij gebaarde een paar vrouwen op te schuiven. We zaten met z'n vieren op een plaats voor twee. Ik zat tegen de billen van mijn buurvrouw, de sarong plakte ook tegen mijn dijen. Ik zat doodstil. Ik hoorde de mannen praten.

‘We zullen ze de keel doorsnijden.’

‘De tijd is gekomen.’

Ze maakten het gebaar bij hun eigen keel en klakten met hun tong.

Het werd steeds warmer. Op het heetst van de dag kwamen we in Surabaja aan. Voor het station onder de bomen stonden de dogkarren met de kleine paardjes. Maar te weinig, niet genoeg voor alle reizigers; je moest

hollen om er een te krijgen. Ik was al ingestapt, toen na mij een deftige Indonesiër in traditionele kleren in hetzelfde karretje plaats nam. Hij staarde langs me heen. Zonder iets te zeggen. Dat was niet nodig. De voerman keerde zich om en gebod mij het karretje te verlaten. Maar ik bleef zitten. Ik was toch eerder? Misschien konden we samen... Er gebeurde niets. We zaten met z'n drieën, terwijl het plein steeds leger werd. De andere dogkarren waren vertrokken. We stonden daar maar in de schaduw van grote bomen die roze bloemetjes over ons uitstrooiden. Plotseling stond de Indonesiër op. Hij verliet het voertuig en verwijderde zich over het plein in de bloemetjesregen. Pas toen hij uit het gezicht verdwenen was, vroeg de voerman waar ik heen wilde.

We gingen door de hete straten. Mijn vrienden zouden opkijken. We zouden aan tafel gaan. En ik zou moeten zeggen dat mijn moeder dood was. Maar toen we bij het huis kwamen, zag ik dat ze er niet meer woonden. De gordijnen waren weg. In de lege kamers oefenden Indonesische soldaten met houten geweren. De voerman keerde zich spottend naar mij om.

‘Ik weet nóg een adres,’ zei ik. Maar hij ging niet verder. Of misschien als ik vijf gulden extra gaf. Hij begon plagend te zingen.

Ik stapte uit. In de hete middag was niemand te zien. In de huizen woonden nog Japanners. Maar ik kende een Indonesische rechter, iets verderop. Misschien dat hij wist waar mijn huisgenoten waren.

Ik ging de open voorgalerij binnen. Het gordijn naar de kamer erachter was gesloten. Een klein meisje kwam kijken wie er was. Ze schoof het gordijn opzij. Ik zag een glimp van de gedekte tafel, de schaal met de dampende rijst en de beslagen glazen ijswater. De rechter kwam naar me toe. Hij schoof het gordijn weer dicht, hij nodigde me niet aan tafel, hij zei er niets van dat ik

weer uit het kamp was en hij vroeg niet naar mijn moeder. We zaten tegenover elkaar op de krakende rotanstoelen. Voor ik iets kon vragen nam hij het woord.

‘Er is iets gebeurd. Na het bericht van de capitulatie heeft mevrouw Riekers met een rood-wit-blauwe vlag om het plein gelopen. Dat hoort niet.’

Mevrouw Riekers was een Indische dame die naast ons had gewoond en van wie het huis nu ook leegstond. Waarom mocht ze niet met de Hollandse vlag om het plein lopen? Waarom was hij er met de Indonesische vlag niet achter gaan lopen, of ervoor, of ernaast?

Ik stond op. ‘Ik kwam alleen wat vragen. Weet u waar mijn huisgenoten zijn?’

De stoel van de rechter kraste over de stenen vloer toen hij ook opstond. ‘Nee. Dat weet ik niet.’

We gaven elkaar een hand. Ik was de stoep al bijna af, toen hij mij terugriep. ‘Ik weet het niet. Maar mijn buurvrouw waarschijnlijk wel. Ze is hier komen wonen nadat je weg was, een Amerikaanse uit Hawaï.’

Hij keek me na tot ik het hek uit was. Ik liep in de schaduw van de bomen aan de kant van de weg naar het huis ernaast. Het was bladstil.

XI

‘Eerst vechten. Nu weer samenwerking,’ zei de taxichauffeur. Hij zei het in het Nederlands. Hij was er trots op dat hij de taal nog kende. Zoals ik ook mensen ontmoette die er trots op waren dat ze in het KNIL gediend hadden, het Nederlands-Indische leger.

Ik was met de taxi op weg naar de ambassade. Al in Holland was afgesproken dat ik lezingen zou houden. Ik wilde met de Indonesiërs over de bersiaptijd praten, zoals mensen doen die samen iets hebben meegemaakt dat hun hun leven bijblijft en elkaar dan terugzien. Maar de culturele attaché schrok ervan toen ik het zei. Er was onder verantwoordelijkheid van de ambassade nog nooit over de bersiaptijd gesproken. Het onderwerp was taboe. Tussen ons kwam een muur van onbegrip. Hij aan de ene kant van het grote bureau en ik aan de andere kant. Ik zat op het puntje van mijn stoel, in de ruime, koele kamer, en keek van hem weg naar de boeken op de boekenrekken tegen de wand, maar ze waren te ver weg; je zag alleen de banden, zonder dat je de titels kon lezen. Ik had niets te drinken gekregen; het was erg warm en ik had een droge mond, maar ik durfde niets te vragen, zelfs geen glas water. De attaché zei niet rechtstreeks dat ik niet over de bersiaptijd mocht praten. Hij zei dat hij van het ministerie in Holland te laat bericht had gekregen dat ik kwam, zodat er niets meer georganiseerd kon worden. Hij wilde dit door zijn assistent bevestigd zien, maar hoewel deze bedachtzaam knikte, bleef hij zwijgen. Het is niet waar, dacht ik.

Ik ging wat beter op mijn stoel zitten. Ik dacht: je bent een echte tètok; wat weet jij ervan? De Indonesiërs en ik, we hebben samen iets meegemaakt, iets groots en verschrikkelijks tegelijk, iets dat moest gebeuren - wat weet jij daarvan? Een buitenstaander.

‘Wilt u mijn lezing soms eerst inzien?’

‘Stel u voor. Ik wil u niet controleren.’

We keken elkaar aan. Er viel een stilte, zoals in de verhoorkamers van de Japanners voor er beslist werd of iemand gemarteld zou worden.

Toen nam de attaché een onverwacht besluit. Ik mocht de lezing houden. Nog diezelfde avond in Jakarta. En wanneer ik verder trok ook in Bandung en Jogja.

Het regende toen ik in het Erasmushuis aankwam. Het water stroomde neer. De wegen veranderden in rivieren. Bliksemschichten verlichtten de avond door het regengordijn. Er was nog niemand. Ik keek naar het vallende water en luisterde naar het gekwaak van de kikkers. Tegen de balustrade van de galerij geleund wachtte ik en werd één met het ruisen, de donder en de bliksem, met al het geweld, dat toch zo vredig was omdat mensen er niets mee te maken hadden.

Ineens hield het op. Kort daarop kwam de attaché met de andere leden van de culturele raad. Er kwamen ook enkele Indonesische dichters, vrienden die ik in Holland had ontmoet. Ze waren de enige genodigden. De attaché wilde de lezing blijkbaar toch eerst horen.

Het was vreemd bijna uitsluitend voor Hollanders te praten. Wat ik zei was niet voor hen bestemd. Ik zat aan een klein tafeltje en had het gevoel of ik examen deed. Ik was geslaagd toen de attaché zei dat hij Bandung en Jogja zou telegraferen dat ik kwam.

In Bandung sprak ik voor oud-regenten en hun vrouwen. We zaten in een grote kring. Er hing een sfeer of de tijd had stilgestaan. De gastvrouw zat met een zilveren blad waarop sirihblaren, schelpkalk en gambirkoekjes lagen, de ingrediënten voor de sirihpruim. De vrouwen kauwden het rode vocht naar hun lippen, terwijl ze me strak bleven aankijken. Indonesiërs zeggen niet veel, ze kijken. Ook de mannen hielden hun blikken op mij ge-

richt, niet onvriendelijk, wel gespannen. Het was doodstil, iedereen luisterde aandachtig. Ik vertelde van de baboe op het matje voor mijn bed; dat dit niet goed was geweest. Over wat de bersiaptijd voor mij betekend had, mijn verwarring, het gevaar, en over mijn vlucht uit het land, het heimwee in Holland. Ik vertelde hoe ik me niet thuis had gevoeld in het land waarvan zij en ik op school hadden geleerd dat het het moederland was; dat ik was gaan zwerven, naar de druivenpluk in Frankrijk, naar Parijs.

De oude mannen en vrouwen schudden hun hoofd, ze maakten met hun tong geluidjes tussen hun tanden zoals Indonesiërs doen als ze iets erg vinden.

Ik sprak over het weerzien. De band bleek hersteld. Ze applaudisseerden toen ik uitgesproken was. De mannen in hun hoog gesloten, witte jassen van vroeger en de vrouwen met hun sirihpruim, in hun mooie kabaja's, zaten niet meer zo rechtop. Er werd thee geschonken en rondgegaan met Indische koekjes, kokosballetjes die je helemaal in je mond moest stoppen, omdat er gesmolten Javaanse suiker in zat.

Ze begonnen nu zelf ook te praten. De band was nooit kapot geweest, zeiden ze, die bestond driehonderd jaar, die kon niet kapot. De gastheer vertelde zonder rancune over de tijd dat hij bij de Hollanders in dienst was. Met weemoed, zoals oude mensen doen als ze het over vroeger hebben. Toen hij nog jong was en ambitieus en hij zijn vrouw elke dag een Nederlands opstel liet maken, opdat ze niet met haar mond vol tanden zou staan als de controleur kwam. En samen repeteerden ze, wanneer hij verwacht werd, voor de ontvangst. De regent speelde voor controleur, en zijn vrouw, met samengevouwen handen en een lichte buiging, vroeg: 'Wat wilt u gebruiken, controleur?'

Maar de controleur was het land uit gezet en de re-

genten waren zelf baas geworden. Ze spraken er niet over. Hun gedachten waren nog verder teruggegaan. Ze vroegen me om de bundel *Kun je nog zingen, zing dan mee*, waar de liedjes in stonden die ze niet vergeten wilden.

Ook in Jogja zat ik tussen Indonesiërs die het Nederlands nog graag spraken. Als vrienden. We hadden samen een historische omwenteling meegemaakt. We hadden haar overleefd en spraken erover. Buiten waren de nachtdieren en de zoete geuren van bloeiende struiken. Er waren doden gevallen. Dat moesten we niet vergeten.

XII

In de bersiaptijd was van de band tussen Indonesiërs en Hollanders niet veel meer over. De Indonesische rechter in Surabaya had me doorgestuurd, naar zijn buurvrouw, de Amerikaanse uit Hawaï. Zij wist waar mijn vrienden waren, maar kon het adres niet zeggen, ze kon me er wel heen brengen. Meteen al voelde ik dat ze wilde dat ik bleef. Ze wierp me een grote, roze handdoek toe. Ik moest een bad nemen. En intussen werd de tafel gedekt, met wit damast en zilver en kristallen vingerkommen waarin kleine, roze bloemetjes dreven. De kokkie bracht het eten binnen. Ik schrok; voor ieder drie spiegeleieren, gehaktballen en spinazie. Ik zat onwennig in de vreemde omgeving. Zachtgroene en lila gordijnen waren toegeschoven voor de zon. In de voorkamer stond een met bloemetjes-cretonne overtrokken bankstel. Overal zoete kleuren, net als op de advertenties in de Amerikaanse damesbladen, en zij zelf elegant en jong en gebruind. Plotseling sloeg ze een arm om me heen. Vond ik het huis mooi genoeg? Good enough? Wilde ik niet blijven? Haar man was door de Kempei opgepakt en gemarteld en niet teruggekomen. Ze was alleen in het grote huis. Maar ik schudde mijn hoofd. Too good, dacht ik; die luxe paste niet meer, niet meer bij mij.

Ik wilde naar mijn vrienden. Ze bracht me er op de fiets naar toe; ik zat achterop. Ik herkende de weg. We gingen naar tante Toetie in Dinojo, een Indische dame van wie de man nog een tijd voor de Japanners had gewerkt, zodat zij nog van alles had toen wij haast van niets moesten leven. Ze had ons vaak uitgenodigd. We zaten dan in de tuin achter het rozenpoortje, vol verwachting omdat tante Toetie ons die middag zou verwennen.

Ik zag vanaf de straat mijn vrienden op hetzelfde plek-

je als vroeger. Ze maakten aanstalten om naar binnen te gaan vóór de muskieten kwamen. Tante Toetie ontdekte me het eerst. Ze kwam naar me toe, schommelend onder het lopen; ze was altijd te dik geweest. Ze drukte mij tegen zich aan, in haar zachte, ronde armen. ‘Zo mager, ja, alleen maar botten.’

Even was er een tumult. Sylva was boos dat de Amerikaanse mij had gebracht. ‘Hoe kom je erbij,’ siste ze tussen haar tanden, ‘een spionne, ze heeft haar eigen man verraden en laten oppakken.’

Sylva was altijd lastig en ruziemakerig geweest. Het was weer als vanouds. Alleen mijn moeder was er niet.

Om mijn thuiskomst te vieren maakte tante Toeti een blik ham open, om de nasi-goreng extra lekker te maken. Maar na de maaltijd bij de Amerikaanse kon ik eigenlijk niet meer eten. Tegenover mij zat een jongen aan tafel, Joppe. Hij was naar tante Toetie gegaan, nadat hij alleen uit het kamp was gekomen. Ik voelde dat hij steeds naar me keek. ‘We hebben nog spaghetti,’ zei hij, ‘dat is licht verteerbaar.’ Hij kleurde.

Ik had al een paar happen van de nasi-goreng genomen en at nu ook van de spaghetti. Al die moeite, dacht ik.

Na het eten liepen we samen naar de rivier achter het huis. Joppe zei niets en ik ook niet. Hij was niet gewend om met meisjes om te gaan en ik niet met jongens. We stonden naast elkaar en keken naar de glans van de opkomende maan op het bruine rivierwater. Ik voelde de pijn in mijn darmen; weer van het vele eten. Ik struikelde toen ik begon te lopen. Joppe pakte me bij de arm. Het was weer voor het eerst dat iemand er zich om bekommerde dat ik niet zou vallen. Ik zei het hem. ‘De Japanners wilden liever dat je ergens afdonderde.’

Dinojo was een gevaarlijke buurt geworden. Wanneer het donker werd trokken groepen extremisten de straat

op. Ze sloegen met stokken tegen lantarenpalen om elkaar te laten weten in welke straat ze waren. Waar blanken woonden werd halt gehouden; ze verzamelden zich voor het huis. De blanken verstopten zich in alle mogelijke schuilplaatsen, maar ze werden altijd gevonden en dan konden ze alleen nog maar hopen dat het niet te lang zou duren...

We gingen vroeg naar bed en luisterden in het donker naar het rumoer. Op een avond hoorden we hen komen. Het geschreeuw kwam dichterbij. We vluchtten door de achterdeur naar buiten. Het was volle maan geworden. Verschrikt stonden we in een betoverde tuin. Joppe en de djongos barricadeerden het huis. Ook de djongos verdedigde ons. Hij haalde het tuingereedschap uit de garage om als wapens te gebruiken.

We gingen door het rozenpoortje en kropen verder naar de struiken die bij het kippenhok stonden. Just ademde met beide handen in haar hijgende mond om het geluid dat ze maakte te smoren. Tante Toetie kon niet lang op haar hurken blijven zitten, ze zakte op de grond, de benen schuin voor zich uit. Maar Sylva lukte het nog wel, ondanks haar buik, door met haar beide handen op de grond te steunen. Een kip fladderde plotseling op. We kwamen geschrokken overeind, even maar. Maar aan de overzijde van de helbeschenen rivier hadden ze ons gezien. Ook daar dromden extremisten. Ze brachten hun handen als toeters aan de mond. 'Broeders van Dinojo, de blanke vrouwen zitten achter het kippenhok.'

We vluchtten verder, voorovergebogen, naar de heg die ons van het buurhuis scheidde. Ergens was een gat. We stonden achter elkaar om te ontkomen, tante Toetie als eerste, ik was de laatste. Ik duwde net als de anderen tegen degene die voor me stond. Maar tante Toetie was te dik, ze kon niet door het gat. De Indonesiërs waren al

in de tuin. Ik hoorde het rumoer vlak achter me. Het was afgelopen, ik gaf me over, ik voelde geen angst meer. Ik dacht er niet aan dat ik een gewelddadige dood ging sterven. Ik wist alleen dat het afgelopen was.

Maar ineens schoot tante Toetie naar de andere kant van de heg. We buitelden over elkaar heen in de tuin van het buurhuis. Het was het huis van een Chinees. De achterdeur stond open. We gingen naar binnen, er was niemand te zien. We bleven dicht tegen elkaar staan in de ruimte achter de deur, de hele, lange nacht tot het stil werd. De hanen kraaiden of er niets was gebeurd. De Chinese familie kwam terug. Een man met een kind op de arm en een vrouw. Ze hadden zich in de tuin verborgen. We bogen naar elkaar en lachten. We waren gered. Opgelucht kropen we door de heg terug.

Vlak bij het gat lag de dode, haast zonder kleren, het gezicht naar de aarde, blond haar, het haar van Joppe. We stonden bij het lichaam. Tante Toetie begon te huilen, ze probeerde het zachtjes te doen in een klein, wit zakdoekje. Just strompelde naar binnen, ze ging aan tafel zitten, het hoofd in haar handen; ze probeerde zich te beheersen, dat moest voor haar hart. En Sylva, de flinke Sylva in haar grote, witte broek, beende heen en weer, naar het rozenpoortje en terug. Ze stootte zich, ze viel; ik hoorde haar in zich zelf praten. 'Zo'n jongen nog, zo'n lieve jongen.' Ik begreep niet dat ik zelf zo kalm bleef, zo onaangedaan. Ik keek naar het lichaam, naar de wonden, ik probeerde vast te stellen welke de dood had veroorzaakt. Ik verroerde me niet.

Erna kwam me halen. De djongos had koffie gemaakt. We gingen met z'n allen om de tafel zitten, zonder Joppe. We bespraken wat we zouden doen, we konden niet meer in het huis blijven. Erna, Sylva, Just en tante Toetie gingen nog die zelfde dag naar familie of vrienden; ze konden me niet meenemen. De djongos zou me voor-

lopig naar zijn zuster brengen, naar Sitih. Ze paste in een buurt waar het rustig was op het huis van haar mevrouw, die voor een paar dagen naar haar moeder buiten de stad was.

Maar eerst werd Joppe begraven. De djongos kwam ons halen, hij had achter in de tuin een kuil gegraven, dicht bij de rivier waar we samen gestaan hadden. We zagen hoe hij Joppe erin legde en hoe het verwonde lichaam werd toegedekt met de zachte, rulle aarde die er op een hoop naast lag.

XIII

Die avond zat ik in de vreemde woning. Sitih had vroeg de deuren en ramen gesloten. We hadden samen wat gegeten. Ze had voor mij het grote bed in de slaapkamer opgemaakt, terwijl ze zelf op een baléh-baléh in de keuken ging liggen.

Het licht brandde. Ik keek de kamer rond, rechtop in bed. Ik zag me zelf in de grote, ronde spiegel van de toilettafel. Ik kroop over het witte laken dichterbij om me goed te bekijken. Net als die avond toen de Japanners nog maar pas in Sumatra waren geland. Ik had toen in de spiegel gekeken of ik nog dezelfde was, nadat ik mijn vader had horen zeggen dat het met ons was afgelopen. Ik was nu toch wel dat andere mens geworden. In plaats van in een cocon zat ik in een pantser dat me tegen gevaren moest beschermen. Ik was bang. Al wist ik niet waarvoor. Niet voor een nieuwe aanval. Het was stil buiten, heel stil. Ik bleef in dezelfde houding zitten, in een nietsdoen net als vroeger, maar ik werd niet één met de dingen om mij heen.

Een Duitse herder tripte onophoudelijk over de tegelvloer, van de keuken naar de kamer en van de kamer naar de keuken. Ik had hem geroepen om onder het bed te gaan slapen, zoals vroeger mijn eigen hond had gedaan, maar deze wilde niet, hij was onrustig. Ook nadat ik het licht had uitgedaan, hoorde ik hem heen en weer lopen. Maar toen ik tegen de ochtend na een korte slaap wakker werd, was het stil; de hond was verdwenen.

‘Hij is buiten,’ zei Sitih. Ze had koffie gezet en sagopap gemaakt.

Ik deed de achterdeur open. De hond lag voor de deur. Hij was dood.

Sitih kwam naar me toe. ‘Vergiftigd,’ zei ze. ‘Laat maar, misschien beter zo, hij hoorde hier niet. De mensen

van wie hij was zijn door het Indonesische leger weggehaald, en die hond die zocht maar. Vannacht toen ik hem naar buiten liet is hij niet teruggekomen; sudah, beter zo.'

Ik zat in het pantser. Ik zei niets. Na het ontbijt vertrok ik. Ik stapte over de hond heen. Ik ging naar het Rode Kruis. De officiële transporten uit de kampen waren intussen op gang gekomen. Er waren opvangcentra ingericht. Misschien kon ik daar terecht.

Ik ging door de stille straten. Ik was het enige levende wezen langs de gesloten huizen, maar ook al dreigde er gevaar, het gaf niet; door het pantser was ik onschendbaar geworden. Een auto kwam de weg oprijden, hij stopte, een Hollander zat achter het stuur. Het was vreemd een Hollander te zien; dat hij daar in die auto zat was nog vreemder. Ik kende hem van gezicht. Hij was altijd een geheimzinnige figuur geweest. In het kamp was hij de enige man die bij zijn vrouw mocht slapen. Ze zeiden dat hij een spion was. Het kon me niets schelen. Ik stapte bij hem in de auto. Ik hoefde niet naar het Rode Kruis. Hij bracht me naar een onderkomen dat hij zojuist zelf had helpen inrichten.

Het bestond uit de huizen van een dwarsstraat die twee wegen met elkaar verbond. De beide toegangen konden met zware, houten deuren worden afgesloten. Dat was veilig. De huizen waren gemeubileerd. In iedere kamer stonden een dressoir, twee bedden en onder de lamp een zitje, pluchen stoelen om een ronde tafel. In het dressoir was bestek, servies- en linnengoed. Er was een gemeenschappelijke keuken die twee maaltijden per dag verstreekte. Alleen de koffie 's ochtends moesten de mensen zelf maken. Ze kregen de koffie, een zak houtskool en een vuurpotje.

Ik had nog nooit een houtskoolvuurtje aangemaakt. Die eerste morgen zat ik op mijn hurken voor het potje.

Ik gooide er brandende stukjes papier in, ik blies en waaierde. Maar het vuur ging pas aan nadat ik van mijn buurvrouw een gloeiend kooltje had gekregen. We zaten samen op het terras. Ik boven op het muurtje. Vogels kwetterden in de bomen op het erf. Op de hoofdweg hurkten Indonesiërs voor een ontbijt rondom een verkoper van zoete koekjes. Ik sloeg mijn armen om mijn opgetrokken knieën. Ik keek naar het water in mijn pannetje. Er is niets gebeurd, dacht ik.

‘Je kan elke ochtend een gloeiend kooltje van me krijgen,’ zei mijn buurvrouw. Het water begon te borrelen. Nee, er was niets gebeurd.

Niets gebeurd. Dat dacht ik ook bij het weerzien. Het was niet waar. Je kon doen alsof, maar het was niet waar, er was heel veel gebeurd. Ik reed in de toeristenbus over de wegen. Alles was weer net als lang geleden. De bruine rivieren, de diepe, donkere ravijnen, het helle groen van de jonge padi in de sawa's. Ik wist dat ik dit alles eerder had gezien, dat dit mijn omgeving was. Holland was er later overheen geschoven. Dit was taboe geworden. Maar ik was terug. Alles was weer goed, vriendelijk.

We waren op weg naar de kraters van de Tangkuban Prahū. Er waren uitbarstingen geweest, maar ook de vulkaan was rustig geworden, trekpleister voor de toeristen. Al van ver overheerste hij het land, duidelijk herkenbaar aan de afgeplatte top, de omgekeerde prauw waar hij zijn naam aan te danken had. De prauw van een verliefde jongeman die in de vrouw van zijn dromen niet zijn moeder had herkend. De goden moesten wel ingrijpen. Ze zeiden hem in één nacht een meer te graven en met water te vullen en een prauw te bouwen die hij als huwelijks-boot zou kunnen gebruiken als hij aan de opdracht had voldaan. Maar het was een bovenmenselijke opdracht en

toen hij de zon zag opkomen, terwijl hij nog bezig was, trok hij in uiterste wanhoop de prauw over zich heen om tegelijkertijd in een vuurspuwende berg te veranderen.

De kraters waren te bezichtigen. Je kon over een hek leunen en in de wijde, troosteloze diepten kijken. Had de jongen in zijn lot berust? Was de vulkaan uitgewoed? In een van de gapingen blubberden modderbellen omhoog. Het was een fascinerend schouwspel, maar de weg naar boven werd steeds ongemakkelijker. Ik voelde me moe en slap. Ik had die nacht buikloop gehad. Terwijl de anderen verder trokken, bleef ik achter. Ik zocht steun tegen een boom. Eerst dacht ik dat de zwaveldampen die uit de kraters opstegen me goed zouden doen, maar ik werd er eerder door bedwelmd. Ik liet me langzaam, tegen de stam gedrukt, op de grond zakken. Ik zat daar zo maar in het gras. Allerlei beestjes kropen om me heen.

Een al wat oudere Indonesiër kwam naar me toe. Een van de velen die achter ons aanliepen, meest souvenirverkopers, maar deze verkocht niets. Hij bleef bij me terwijl de groep uit het zicht verdween. Ik kon beter teruggaan, vond hij, naar het restaurant. ‘Daar kan je wat drinken.’

We gingen op weg. Heel voorzichtig. Hij liep nog langzamer dan ik om vooral het tempo niet te verhogen. Ik zag hem zijn vierkante voeten met de wijd uit elkaar staande tenen bij iedere stap iets achter me in de aarde planten. Het was een arme Indonesiër. Niet alleen dat hij geen schoenen droeg, in zijn hemd zaten slijtgaten. Het deed hem niet. Hij sprak over vroeger. Hij zei wat ik wilde horen: het was goed dat ik teruggekomen was. De mensen konden weer goed met elkaar opschieten en dat was het voornaamste. Dan deed het er niet toe als er iets ergs gebeurde, een uitbarsting van de vulkaan waar niemand iets aan doen kon.

Ik keek in zijn vriendelijke, gerimpelde gezicht met de

donkere kinderogen. Waarom nam hij geen andere houding aan? Waarom was hij zo bezorgd. Ik hoorde bij de Hollanders die hadden gedacht dat Indonesië van hen was met alle Indonesiërs erbij. Ik had het land moeten verlaten en kon alleen nog maar als toerist, als vreemde terugkomen. Waarom keek hij mij niet triomfantelijk aan?

‘Nonja tidak mesti rus?’ Het ‘rus’ van het Hollandse woord ‘rusten’. ‘Moet mevrouw niet rusten?’

Waarom beroofde hij me niet? We liepen met z'n tweeën op een doodstil weggetje, omringd door struikgewas. Hij was toch arm, terwijl ik, die het land moest prijsgeven, terug was met mijn tas vol Amerikaanse dollars. Waarom rukte hij die tas niet van mijn schouder, ik was immers zo slap als wat, hij kon me zo omver duwen.

‘Nonja tidak mesti rus?’ vroeg hij weer.

‘Nee, laten we maar doorlopen. Ik heb dorst.’

Hij wees tussen het groen naar een dak dat zichtbaar werd. ‘Nog maar even.’

Hij bracht me tot aan het buffet. Ik bestelde ook wat te drinken voor hem. Toen ik hem het flesje wilde geven was hij verdwenen.

XIV

Het was al een hele tijd rustig. Ik meldde me bij het Rode Kruis om te helpen de transporten uit de kampen op te vangen.

Op een dag stond ik tegenover een kleine, schriële man. Zijn kleren slobberden om zijn lichaam. Hij had de pijpen van zijn broek tot juist onder de knie afgeknipt, zonder dat hij de moeite had genomen de stof weer om te slaan. Hij had de lengte van mijn vader. Ook het gezicht, dacht ik. Alleen vermagerd. Hol. Zoals alle mensen hadden die uit de kampen kwamen. Ik liep naast hem naar een van de tafeltjes waar hij formulieren zou kunnen invullen. 'Ik ben je dochter,' zei ik plotseling, 'Sonja.'

Hij nam me van onder tot boven op, hij had me drie jaar niet gezien, het was alsof hij uit een andere wereld ontwaakte. 'Je lijkt op je moeder.'

'Ze is dood.'

Hij sjarde aan het touw dat zijn te wijd geworden broek ophield. 'Zo.' Hij was schor; dat kwam van de slechte, zelf gemaakte sigaretten die hij in het kamp gerookt had. 'Zo, dat is jammer, ze was nog een jonge vrouw.'

Hij ging met me mee naar mijn kamer in de dwarsstraat. Ik had twee bedden, omdat nog iemand bij mij zou worden ingedeeld, maar dat was niet gebeurd. Voor het eerst weer zou hij in een bed slapen. Het was twee uur, tijd voor de middagslaap. Lang keek hij of er geen muskieten onder de klamboe waren en zwaaide met de sapu-lidi. De kamer was donker, de luiken voor de ramen waren dicht. Hij drukte zijn hoofd in het kussen en sloot zijn ogen.

Ik nam de kleren die hij op een stoel had gelegd over mijn armen en ging ermee de straat op. Indonesiërs dron-

gen om mij heen. ‘Zijn ze te koop?’

Een man met drie grote manga's in een mandje nam de kleren van mij over. ‘Zitten er luizen in? Hoeveel moet je ervoor hebben?’

‘Ruilen voor die manga's?’

Met het mandje en nieuwe kleren, die ik in de Chinese winkel om de hoek had gekocht, ging ik weer naar huis. Dadelijk wist ik dat er iets mis was. Ik zag de trucks in de straat. Indonesische militairen liepen de huizen in en uit. Alle mannen die intussen uit de kampen waren teruggekeerd moesten mee.

Mijn vader trok zwijgend de nieuwe kleren aan. Ik gaf hem de manga's in de hand, maar een soldaat sloeg ze op de grond.

De mannen werden in de truck gedreven en gedwongen om op de knieën te liggen, met het hoofd naar beneden. De soldaten met het geweer in de aanslag torenden boven hen uit. We keken de trucks na. Ik zag mijn vader tussen de anderen. Het was het laatste dat ik van hem zag.

Het werd vreemd stil in de straat. De vrouwen sloten de houten deuren aan weerskanten van de straat. Iedereen trok zich in de huizen terug. Er werd geen avondmaal verschaft. Niemand durfde het licht aan te steken toen het donker werd. Extremisten trokken weer langs de straten.

Tegen middernacht hoorden we hen naderen. Ze kwamen met flambouwen en stormpalen. Ze beukten tegen de houten deuren die kraakten voor ze het begaven. Van beide kanten stroomden ze naar binnen, joelend en schreeuwend, met de fakkels boven hun hoofden. We stonden op de terrassen en zagen hen komen. We vluchtten niet. Ik dacht aan de nacht bij tante Toetie, maar voelde geen angst. Geen van allen waren we meer bang. We deden de lichten aan. We vroegen ze binnen te ko-

men en te gaan zitten. Het gejoel verstomde. De opgewonden Indonesiërs werden gewoon mensen die op visite kwamen. We zaten onder de lamp.

‘Zolang de oorlog duurt zullen jullie niet eten of drinken. Gas, licht en water zullen worden afgesneden.’

‘Dan hopen we maar dat het geen tachtigjarige oorlog wordt.’

Er werd gelachen. Handen geschud. Alles leek een grap of een droom, iets dat niet echt waar was. Maar de volgende ochtend kwamen ze om daadwerkelijk gas, licht en water af te sluiten, terwijl aan verkopers verboden werd nog iets aan ons te leveren. We kregen ons eten van Chinezen uit de buurt. Zodra het donker werd kwamen ze met dienbladen en etensdragers.

Intussen waren de Engelsen geland. Ze hadden de haven bezet en enkele punten in de stad, waaronder het ziekenhuis waarin de zieken uit de kampen lagen. Het werd hoe langer hoe gevaarlijker om als Hollander op straat te komen. Ik ging nog wel naar het Rode Kruis, maar in een busje: het personeel werd gehaald en gebracht.

Op een ochtend werden we aangehouden toen we langs de sociëteit kwamen. Alle inzittenden werden eruit gehaald en een voor een naar een donker vertrek gebracht. De luiken voor de ramen en deuren waren gesloten en er was geen licht. Het was moeilijk te onderscheiden hoeveel Indonesiërs er zaten. Wel was te zien dat aan het eind van de kamer een bureau stond, waarachter een man zat met een groene klep op zijn voorhoofd. Hij liet me tegenover hem plaats nemen en richtte een felle lamp precies op mijn ogen. ‘Ben je Hollandse?’

‘Nee, Hottentot.’

‘Hottentot?’

‘Een koud land ver hier vandaan.’

‘Weet je wie Van Mook is?’

‘Nee, die ken ik niet.’

‘Iemand die Indonesiërs vermoordt.’

‘Dan moet je hem oppakken.’

Hij draaide de lamp van mij weg. Hij was tevreden. Ik had het spelletje goed gespeeld. Hij begon te schrijven, een vrijgeleide, ik kon gaan.

Ik kwam in de grote, marmeren zaal waar vroeger gedanst was. Tegen de muur stonden degenen die vóór mij in de kamer waren geweest, mijn medereizigers uit het busje en ook wel anderen. Ze stonden voor hun beulen, die met kapmessen en bamboesperen toesloegen. Ze smeekten om er een eind aan te maken.

Ik liep langs hen heen. Het was niet voor het eerst dat ik mensen zag mishandelen. Ieder voor zich en God voor ons allen. Ik zie niets, dacht ik, en ik hoor niets, ik weet niets, ik ben er niet en die mensen daar ook niet. Ik ging niet vlugger lopen, ik ging gewoon de stoep af, de tuin door over het grindpad langs de koningspalmen.

Op straat wachtte het busje. We waren met ons drieën overgebleven. De chauffeur reed ons naar het Rode Kruis.

Bij de Indonesiërs die de supervisie hadden was er een die ik kende. Het was Ofir, de man in de winkel waar we het materiaal hadden gekocht voor onze poppen. Hij was ons altijd goed gezind geweest. Het was moeilijk om aan het materiaal te komen, lapjes stof, garen, lint en stukjes kant. Hij verstopte wat hij nog had in een kast. We haalden het er zelf uit en betaalden als we geld hadden.

Hij kwam naar me toe, nadat ik aan een tafeltje was neergevallen, het hoofd in mijn armen. Ik keek op en zag hem staan. ‘Ofir. Waarom?’

‘Omdat er mensen zijn die het niet begrijpen.’

‘Van welke kant?’

‘Van beide kanten.’

‘Nee?’ Hij schrok. ‘Ik bedoel ja... nee, het antwoord is fout, de vraag ook. Er zijn geen twee kanten.’

Hij sprak me niet tegen, maar hij zei ook niet dat ik gelijk had.

Er kwamen de laatste tijd al haast geen transporten meer binnen. Het wachten kreeg iets onheilspellends. Men zei dat de treinen aangehouden werden. Een paar dagen na het gebeurde in de sociëteit kwam, nadat wij een hele morgen lusteloos hadden rondgehangen, Ofir naar me toe.

‘Ga weg, naar huis.’

‘En de transporten?’

‘Er komen geen transporten meer.’

‘De anderen wachten toch ook.’

‘Jij moet naar huis.’

‘Het is gevaarlijk. Ik ga toch met het busje.’

‘Er gaat geen busje meer. Ga met de fiets.’

‘Ik heb geen fiets.’

‘Dan pak je er een.’

Ik was verbaasd, maar volgde hem naar de tuin tot bij het fietsenrek. Hij pakte er zo maar een uit. Een die te hoog was. Ik fietste staande weg. Nog op het erf, voor ik het hek uit was, zag ik de overvalwagens komen. Het gebouw werd omsingeld. Militairen dreven me terug. Ofir was achter me. Zij niet, gebaarde hij, zij niet. Ik kon langs de overvalwagens heen naar buiten.

De straat was vol extremisten. Een groep mannen met bamboesperen holde me tegemoet. Aan de kant van de weg zag ik de Japanner, zijn revolver in de aanslag. Ik wist zeker dat hij zou schieten als ik aangevallen werd. Zo ver was het gekomen: een Japanner moest mij tegen de Indonesiërs beschermen. Maar het was niet nodig. Ik zat weer in mijn pantser. Als ik maar niet uitweek en recht voor me uit bleef kijken, zouden de mannen mij niet opmerken. Ze passeerden rakelings, ze za-

gen me niet, hun ogen staarden in de verte, zoekend naar een ander om hun moordlust op te koelen. De Japanner borg zijn revolver weer weg. Hij lachte, ik zag zijn gouden tanden. Ik lachte niet terug; hij had een rode band om de arm; het was een Japanner van de Kempei tai, die mensen mishandeld had.

Ook in de dwarsstraat was beroering. De vrouwen stonden over de heggen met elkaar te praten. Engelsen waren komen zeggen dat we ons klaar moesten houden om mee te gaan wanneer hun trucks ons zouden komen halen.

Op het terras vond ik mijn buurvrouw. Ze zat op de stoep tegen het muurtje geleund. ‘Een waarzegster heeft het voorspeld,’ zei ze, ‘maanden terug. We gaan over zee, naar een ander land.’

Ik kreeg het eigenaardige gevoel dat het waar was. Alles in mij stond recht overeind. Ik wilde geloven, net doen of het toch alleen maar dwaasheid was, gekkigheid. Ik lachte. ‘Dat is een grap, naar een ander land...’

‘Nee, geen grap,’ zei de vrouw. Haar sloffen waren van haar voeten gegleden. Haar blote tenen waren steeds in beweging, maar plotseling sloeg ze beide handen eromheen als om ze stil te houden. Zo bleef ze zitten, ondanks haar kaarsrechte gestalte een gebochelde vrouw.

XV

Op het voorerf van de Borobudur stond de waringin, waar je even tegenaan kon leunen om het complex in zijn geheel te overzien. Een piramide die op een grote koepel leek, met kleine koepeltjes op de galerijen. De tempel lag op een heuvel, omringd door bergen en vulkanen, rijstvelden, bamboe en palmbomen. Ik stond midden in het Indonesische land. Langzaam beklom ik de uitgesleten, steile trappen van het bouwwerk. Het benedenstuk lag onder aarde bedolven. Het was het domein van de gewone stervelingen, dat ik al gauw onder me liet. Ik kwam in de wereld van de bodhisattva's, de half-boeddha's, die het lijden zowat overwonnen hadden. Ze hadden afstand gedaan van hun bezittingen, maar waren nog niet helemaal los van de aarde. Ze waren nog op weg. Ze moesten nog een trapje hoger. De boeddha's zaten op de bovenste galerij. Ze zaten in de boeddha-zit, onder hun stoepa's, uitkijkend over hemel en aarde. Het leven kon moeilijk zijn, zei de Javaanse gids, maar wie hier was aangekomen, had geen last meer van... Hij lachte... ja, ha, ha, ha... Hij maakte de zin niet af, hij lachte liever dan de ellende en het verdriet bij de naam te noemen. Op de reliëfs in de galerijmuren was nog duidelijk te zien hoe lang de weg was geweest en hoe moeilijk, vóór de Boeddha's daar zo konden zitten, steeds met diezelfde uitdrukking, in de zon en in de regen, overdag met al die toeristen om hen heen en 's nachts heel alleen bij het licht van de sterren. Verleiding, armoede, honger, ziekte en dood. Alles hadden ze overwonnen. Het grote wonder had zich in hen voltrokken, maar tegelijkertijd waren ook kleine wonderen gebeurd. Want daar was ook het haasje dat niets meer had om aan de goden te offeren. Hij had zich zelf gegeven en gedacht dat hij nu alles kwijt was. Maar de goden

hadden hem beloond en van de aarde naar de maan gedragen, waar hij voor altijd het ‘haasje in de maan’ was geworden.

Er was veel dat ik voor het eerst zag en voor het eerst hoorde. Ik was nooit naar de Borobudur geweest. Ik had ook nooit een wajangvoorstelling gezien. Of de gamelan van nabij gehoord. Je hoorde de klanken 's avonds als het stil was, boven het geluid van de nachtdieren uit, en dan wist je: er is feest in de kampong. Je liet de muziek in je doordringen, maar het bleef het gedoe van de inlanders. Ik had in Indonesië, als zoveel Indische kinderen, tussen twee culturen in geleefd: de westerse, die ver weg was, van Holland, maar die door je ouders als de enige echte werd beschouwd, en de oosterse, die altijd aanwezig was, zodat je haar wel om je heen moest voelen, maar die toch niet van jou was.

‘Mijn grootvader was een Hollander,’ vertelde een hotelportier. Zijn moeder was een onecht kind. Ze was in de kampong geboren. De hotelportier was wat forser dan zijn landgenoten, dat was alles. Mijn grootmoeder was net als de zijne een Indonesische. Maar mijn grootvader was wél met haar getrouwd. Mijn moeder had zijn nationaliteit gekregen, ze was in een Europese gemeenschap opgegroeid, ze was met mijn vader getrouwd. Zo was ik van het westen geworden. En zo kwam het dat ik Indonesië in de bersiaptijd had moeten verlaten, terwijl de hotelportier gebleven was. We stonden tegenover elkaar. Hij, nieuwsgierig naar het land waar ik heengetrokken was. En ik, met de jaren in Holland achter me, het heimwee naar iets dat weggevallen was zonder dat ik het echt had gekend. Ik moest wel verward raken, paniekerig, die paar weken na al die jaren eindelijk weer in Indonesië. Niet alleen dat ik terug moest vinden wat ik was kwijtgeraakt, er was ook nog zoveel in te halen.

In Jogja zag ik een wajangvoorstelling. Het was wajang-kulit, waarbij van koeiehid vervaardigde poppen achter een scherm voor een lichtbron bewogen werden, zodat ze in het donker groot en schimmig op het verlichte doek verschenen. Ik hoorde van het Ramâyâna-epos. Van de prinses die door de boze bosgeest gevangen werd gehouden en uiteindelijk door haar geliefde met behulp van het apenleger werd bevrijd. Onzichtbaar voor het publiek, achter het doek zat de dalang met gekruiste benen op zijn matje. Hij bewoog de poppen en hij leende hun zijn stem. Hij liet ze buiten het verhaal om ook wel dingen zeggen die vol venijnige spot op plaatselijke toestanden sloegen, zodat iedereen geamuseerd bleef luisteren, desnoods de hele nacht, net zolang als de dalang wilde. Achter hem, ook met gekruiste benen op de grond, zaten de mannen van het gamelanorkest. Harde, doordringende klanken, eentonig, weemoedig, opzweepend, onderstreepten zijn verhaal.

Later bij een rondgang door de kraton, het verblijf van de sultans, leerde ik de namen van de instrumenten kennen. De gambang, gendèr, bonang, kempul, gong, kendang, seruling, ketuk-kenong. Alleen al door ze te noemen, hoorde je de muziek. De gamelanstellen stonden in de grote spiegelzaal, waar ze de feesten van de sultans opgeluisterd hadden. Nu ze nog maar weinig gebruikt werden, waren ze haast net zo'n museumstuk als één galerij verder de draagstoelen waarin de vorsten naar hun bruiden gedragen waren, of als de kaptafels en de sirihsstellen en de geschenken die de sultans gekregen hadden, protserige tierlantijnen.

De gids was een neef van de sultan. In zijn stijve, hoog gesloten, witte jas, geplooid sarong en de kunstige hoofddoek leek hij zelf uit een lang vervlogen tijd, een prins van een van de schilderijen aan de muur, mager en schimmig, in een uitgedroogd, wijd vel en met een stem

die niet meer was te verstaan. Hij voerde ons over de oude, stille binnenplaats. De praatvogels krijsten in hun grote kooien, maar niets of niemand kon de rust hier nog verstoren.

Bij de poort naar het vrouwenverblijf was de bedug, waarop bij naderend gevaar alarm werd geslagen. Een eindje verder stond een kanon uit de tijd van de Oost-indische Compagnie. De dunne, geaderde handen van de gids bewogen zich over het oude ijzer. ‘Hiermee is tegen de Nederlanders gevochten,’ zei hij.

Maar het kanon in de kraton had de Hollanders toen niet kunnen verdrijven. Dat gebeurde pas veel later, in onze tijd. De Engelsen waren geland. Ze hadden een gedeelte van de stad met prikkeldraad afgezet. Het was een wijk waaruit de bewoners verdwenen waren, niemand wist waarheen. In de huizen stond nog al het meubilair en in de kasten was nog het linnengoed. Anderen konden er zo weer intrekken.

Legertrucks kwamen de Hollanders overal in de stad ophalen. Ze kwamen ook in de dwarsstraat. Sommige vrouwen wilden niet mee. Ze wilden niet weer opgesloten worden. Ze gingen ergens anders heen. Ik wilde ook niet. Ik bleef alleen achter. De Chinezen zouden me eten brengen. Maar de trucks waren nog niet uit het zicht verdwenen of halfnaakte Indonesiërs kwamen met grote kapmessen en bamboespiesen de huizen binnenstormen. Ze sloegen alles kort en klein. Ze zagen me niet staan, verscholen tussen de struiken in de tuin. Ik sloop naar de bijgebouwen waar mijn fiets stond. Ik vluchtte ongemerkt.

Het was vreemd stil op straat. Ik fietste heel alleen in een verlaten stad. Plotseling werd er geschreeuwd. Ik moest afstappen. Ik moest mee naar de kampong. Nu pas zag ik dat achter alle struiken langs de weg gewapende Indonesiërs zaten. Ze wachtten op de trucks met de

Hollanders. Ik moest me koest houden en in een hoekje gaan zitten achter een kist om me tegen kogels te beschermen als straks het gevecht zou losbarsten. Het was vriendelijk van hen om mij die kist te geven, maar ik voelde het gevaar. Er was weinig verschil tussen mij en de mensen op de wagens. Wie garandeerde dat in de hitte van de strijd hun woede zich ook niet tegen mij zou keren? Ik wilde het liever niet afwachten. ‘Ik ben maar een meisje,’ begon ik, ‘jullie zullen last van me krijgen.’

Ze snauwden dat ik stil moest zijn. Maar even later mocht ik van een van de mannen, die klaarblijkelijk de commandant was, vertrekken. Hij riep naar de man achter de dichtst bijzijnde struik dat hij me ongemoeid moest laten. Die gaf het weer door naar de volgende en zo de hele weg langs. Ik fietste als een razende zonder op of om te kijken, met maar één doel: de wijk te bereiken voor er geschoten werd. Om van daaruit uiteindelijk het land te verlaten.

XVI

We bleven een paar dagen in de wijk. Vliegtuigen cirkelden voortdurend rond, ze wierpen voedselpakketten af, die aan kleine parachutes neerkwamen. Ik was ingedeeld bij mensen van het Leger des Heils. Ze maakten de kisten open en dekten de tafel of er niets aan de hand was. Terwijl buiten de wijk steeds werd geschoten, gingen wij zitten; ze vouwden hun handen en dankten voor de maaltijd.

Op een avond werd ons meegedeeld dat we de volgende ochtend zouden worden geëvacueerd. We mochten net zoveel meenemen als in een kussensloop ging. Ik was zonder bagage in de wijk gekomen. Maar in een klerenkast vond ik een lange, zijden avondjurk. Die nam ik mee. En verder nog wat dingen die ik hier en daar vond: een zilveren suikerschepje, een vulpen, een spiegel en het Nieuwe Testament waar het jaartal van de bezetter in stond.

We wachtten op de trucks in het wazige licht van de zojuist opgekomen zon. De mussen tsjilpten als gekken. Een afscheidslied. Maar geen écht lied. Zo maar wat. Misschien was het afscheid ook niet écht een afscheid. Niet voor altijd. Ik luisterde tot de zon de ochtendnevel had opgelost en de mussen opvlogen op zoek naar voedsel. We kregen koffie om de tijd te doden. Er was iets mis met de organisatie. Men zei dat er gewacht werd op een vergunning van de Indonesische autoriteiten. Plotseling werd de groep ontbonden. Vliegtuigen verschenen weer boven de wijk en wierpen voedselpakketten af. We zaten op de uitgeworpen kisten. Niemand nam de moeite ze nog te openen.

Het was laat in de middag toen de colonne de wijk uitreed, naar de haven. We verlieten het land. Langs de hele weg dromden Indonesiërs. Ze schreeuwden scheld-

woorden en balden hun vuisten. Opeens werd er op ons geschoten en met handgranaten gegooid. We doken met ons hoofd tussen de benen. Enkele wagens vlogen in brand.

Bij het haventerrein wachtten Engelse officieren ons op. ‘Welcome ladies, you are safe now. On British territory.’

Engels grondgebied! Wat gaf het? Ik ging een loopplank over. Ik keek naar het brakke water tussen de kade en het schip. De zon ging onder. Het zou zo donker worden; beter maar dat het donker werd, dat ik niets zou zien. Mijn land in het schemerige duister, een streep straks, dan niets meer.

Er werd soep rondgedeeld en sneden wittebrood met boter. Gezinnen waren uit elkaar gerukt. Er was een moeder die haar twee zoontjes kwijt was. Er waren vooral veel vrouwen die niet wisten waar hun mannen waren, zoals ik niet wist wat er met mijn vader was gebeurd. Niemand scheen er zich om te bekommeren. Allen lepelden de soep en aten het brood. Niemand vroeg iets. Niemand verwonderde zich.

Ik werd in de ziekenboeg geplaatst. Ik was nog magerder dan toen ik uit het kamp kwam. En ik antwoordde niet op de vragen die me gesteld werden.

In de ruimte brandden alleen wat waaklichtjes. In het halfduister zag ik de anderen liggen. Schuin onder me een jonge vrouw met een verbrijzelde voet; er was een voedselpakket op gevallen. Ze kreunde in haar slaap na de injectie die ze gekregen had. Wat verderop lag een uitgeteerd nonnetje in een lange, witte nachtpon en met een wit, katoenen mutsje op. Ze kuste een plaatje waar Jezus op stond en ging toen tevreden liggen, de rozenkrans tussen haar gevouwen handen. Het was heel erg warm. Het plafond was vlak boven mij. Ik strekte mijn arm en probeerde het aan te raken. De twee verplegers

kwamen naar me toe. Ze gaven me een slaapmiddel en een glas rode wijn, maar ik bleef wakker. Ze kwamen weer kijken. ‘Is ze nog wakker? Impossible.’

Ik richtte me op. ‘Niets is impossible. Weten jullie dat nog niet?’

Een van hen drukte me terug in het kussen. Hij legde zijn hand op mijn ogen. Een grote, zware hand. Ik voelde alleen het gewicht van die hand nog maar en alles werd donker.

We wisten niet hoe lang we op zee zouden blijven en waar we heen gingen. We zagen alleen de horizon. Maar op een avond schenen lichtjes door de patrijspoorten. Het schip lag stil. Ik kleepte me aan en ging naar dek. Ik voelde de wind. En keek naar de lichtjes.

‘Singapore,’ wees een bemanningslid, ‘morgen gaan jullie van boord.’

De volgende ochtend werden de patiënten in een gesloten busje naar het Britse militaire hospitaal gereden. Ik keek de gezichten langs. Niemand zei iets. De hitte was drukkend.

Voor het ziekenhuis maakten we dadelijk aanstalten het busje te verlaten. Maar een oudere dame hield ons tegen. ‘Ze willen ons allicht verwelkomen. Is het niet aardiger te wachten?’

De dame leefde nog in de tijd die voorbij was. Het was niet meer zo dat mensen ons kwamen verwelkomen. Of dat ze zelfs maar uit beleefdheid zeiden dat we welkom waren. In het ziekenhuis wisten ze niet eens dat we daar stonden. Men was vergeten het door te geven. De atmosfeer in de bus werd ondraaglijk. De chauffeur had er niet op gelet of hij hem in de zon neerzette of niet. We pakte onze bundeltjes op en klommen uit de wagen. We liepen naar het gebouw. De vrouw met de verbrijzelde voet werd door anderen ondersteund.

‘Daar gaan we, de have-nots,’ hoorde ik iemand ach-

ter me zeggen.

We bleven een paar weken in het ziekenhuis. Op een dag kwam tegen schemerdonker het gesloten busje weer voorrijden. Het bracht ons naar een van de kampen die voor vluchtelingen uit Indonesië waren ingericht. Het was voor de commandant een volslagen verrassing dat we daar ineens aankwamen. Het kamp was vol. Alle kampen waren vol. Hij belde druk overal naar toe, maar hij moest ons wel houden en indelen, hier en daar in de propvolle, kleine huisjes.

Zo zat ik weer met een heleboel mensen bij elkaar in een kamp. Alleen was er nu geen vijand en geen gevaar. We mochten vrij in- en uitlopen. Ik ging in de stad werken. In de 'Dutch canteen', waar ik veel Hollanders weer hun eerste kopje Hollandse koffie bracht.

's Avonds deed ik de lange, zijden jurk aan die ik in de wijk in Surabaya gevonden had. Er was een druk uitgaansleven. Er kwamen steeds meer mannen, Hollandse krijgsgevangenen uit Birma en Japan, en Engelsen die in het Midden-Oosten hadden gevochten. Het was gezellig in Singapore, zodat niemand weg wilde toen na zes maanden het transport naar Nederland geregeld was.

Ik ging met de laatste repatriantenboot. Het was een troepentransportschip. We sliepen in het ruim, met z'n drieën boven elkaar. Boven me lag een jongen die in zijn bed plaste. Iedere ochtend zag ik de kring onder aan de matras. Overdag zaten we op kisten aan dek. We voelden het steeds kouder worden.

Af en toe vielen plotseling de motoren uit. Dan lag het schip stil. Het dobberde dagenlang maar wat rond. Willoos en verloren, nu het trillen vanuit de machinekamer was weggevallen. Men zei dat er reparaties moesten worden uitgevoerd, maar iedereen wist dat het schip opzettelijk werd stilgelegd, omdat er besmettelijke ziekten aan boord waren. Die moesten zijn uitgewoed voor

we in Holland aankwamen. Telkens wanneer een dode overboord gezet werd, stonden we aan dek en keken toe hoe het lichaam in zee werd neergelaten.

In Suez gingen we een halve dag aan land. We reisden in een klein treintje door de woestijn, langs dromedarissen en kamelen naar een Rode-Kruiscentrum, waar we warme kleren kregen voor in het koude Holland.

We hadden ze aan toen we de Nieuwe Waterweg opvoeren. Ik zag mijn vaderland. Er waren spandoeken opgehangen. ‘Welkom in Holland.’ Aan weerskanten waren mensen die naar ons zwaaiden. Sommigen klommen in lantarenpalen. We stonden aan dek en zwaaiden terug. We hadden het koud. Niemand sprak. Alleen was daar opeens schel en hoog de stem van een klein, Indisch vrouwtje. ‘Als mijn man, toen hij mij ten huwelijk vroeg, gezegd had dat hij mij naar een vreemd, ver land zou brengen, weet ik niet of ik ja gezegd zou hebben.’

De man waar ze het over had stond niet naast haar. Ze wist niet waar hij was. Misschien al in Holland, misschien dood.

Ergens op een balkonnetje tegen de oude pakhuizen speelde een orkestje nationale liederen. Van het dek werden sigaretten gegooid die we in de winkel aan boord hadden kunnen kopen. De muzikanten doken telkens om ze op te rapen, zodat de nationale klanken nog maar in flarden overkwamen.

In Rotterdam kwamen de vrijwilligers aan boord. Ze hadden een band om de arm. Ik ging naar een van hen toe. ‘Waar moeten we de “barang” laten?’

‘De wát?’ Hij boog zich naar mij over. Ik wist dat er een Hollands woord voor moest zijn. Natuurlijk was er een Hollands woord voor. Maar ik kon er niet opkomen. We zeiden altijd ‘barang’. Zijn grote hoofd was vlak bij mij. ‘Toe dan. Zeg het dan.’

‘Mijn koffer,’ stamelde ik ten slotte, ‘wat moet ik met mijn koffer doen?’

‘Ik zal hem voor je dragen. Daarvoor ben ik immers.’

Ik wees hem waar hij stond. Het was voor het eerst dat ik een blanke man zag sjouwen. Ik liep verlegen achter hem aan. Het hoorde niet, dat hij mijn koffer droeg. Ik wilde hem bedanken, maar wist niet hoe. Alles wat ik zei zou belachelijk klinken.

We kwamen in een loods die als ontvangsthal was ingericht. Het geroezemoes was overweldigend. Iemand ging op een podium staan achter een microfoon, zodat het stil werd en iedereen naar hem keek en luisterde. Zijn woorden denderden door de ruimte. We hadden ons geboorteland verloren, zei hij, maar ons vaderland was er nog. We kregen honderd gulden en in een andere envelop een gedicht in gouden letters op geschept papier, een vaderlands gedicht. De vlaggen buiten wapperden, ze wapperden in de wind en de zon scheen. Binnen tochtte het. De wind waaide dwars door de loods heen. Ik ging naar buiten. Nog nooit had ik in een zon gestaan die geen warmte gaf. Ik was in Holland.

XVII

In het notemuskaatbos op Bali kwam er maar geen eind aan de strijd om de macht. Het was het domein van de apen. Er waren twee groepen. De magere en de dikke apen. De dikke apen woonden voor in het bos. Ze wachtten de toeristen op en kregen al het snoep. Terwijl de magere achterin zaten en toekeken hoe andere alles kregen en zij niets. Tot er een ogenblik kwam waarop de dikke apen, volgevreten als ze waren, zich niet meer konden verdedigen. Dan was voor de magere apen de tijd gekomen om toe te slaan. Ze verjoegen de dikke apen en verhuisden zelf naar voren, zodat zij het nu waren die alles kregen en andere niets. Tot ook zij op hun beurt volgevreten waren en verjaagd werden en zo maar door.

Het apenbos hoorde tot de bezienswaardigheden van Bali. Evenals de dansen en de mooie, jonge meisjes.

's Morgens werd in de voorhoven van de tempels de Barongdans opgevoerd. Ook hier werd een strijd uitgevochten die nooit zou eindigen. De strijd tussen het goed en het kwaad, van de Barong en de Randa. Het gebeurde onder het wakend oog van de heiligenbeelden, die in zwartwitte, katoenen rokjes voor de tempelingangen op de stoepen stonden. De gamelan vuurde de met strikken en bellen opgetuigde monsters aan. Een aap maakte er grapjes bij. Krijgers in dezelfde zwartwit geblokte rokken als de heiligenbeelden staken zich in de borst. En opdat het goed het kwaad zou overwinnen rukte een priesteres een kuikentje, dat al die tijd in een bamboe kooitje had zitten wachten, het kopje van het lijfje. Ze sprenkelde de voorhof met zijn bloed, terwijl het onthoofde lijfje op de grond bleef spartelen tot het door een van de dansers vertrapt werd. Maar het was allemaal voor niets. De strijd eindigde onbeslist en zou iedere dag van voor af aan beginnen.

's Avonds werd de kètjakdans opgevoerd. Er werden fakkels aangestoken en daar omheen vormden mannen een kring. Ze zaten in de Boeddha-zit met kaarsrechte ruggen en luisterden naar de boodschapper. Een geweeklaag vulde de avond. Een prinses was in de macht van de boze bosgeest. De mannen strekten hun armen naar het licht en wiegden heen en weer. Tjekke-tjakke-tjekke-tjak. Ze werden de apen uit het apenleger, dat tegen de bosgeest ten strijde trok. Tjekke-tjakke-tjekke-tjak. Steeds maar door moest het kwaad overwonnen worden.

De Balinezen waren met de dansen opgegroeid. Van jongs af aan waren ze gaan kijken. Ze stroomden toe, iedere ochtend en iedere avond naar de tempelvoorhof. Met de kinderen op de arm, zodat die ook weer met de strijd vertrouwd zouden raken. Alleen, ze stonden buiten de omheining, aan de andere kant van de schutting. Ze mochten niet binnenkomen. Binnen zaten de mensen met geld. De toeristen, die van ver waren gekomen en voor hun plaatsen betaald hadden. De blanken die weer terug waren, net als vroeger steeds met hun neus vooraan. Niet alleen bij de dansen maar zelfs bij de lijkverbranding, waar de familie hun moest vragen wat op te schuiven, opdat ook zij erbij konden. Er was weinig veranderd.

Ik dacht aan de Balinees die me niet had willen antwoorden toen ik hem de weg naar de lijkverbrandingen vroeg.

‘Ik weet het niet,’ had hij gesnauwd voor ik de vraag had afgemaakt.

Ik was ervan geschrokken. Zoals hij waarschijnlijk van mij en al de Hollanders die er weer waren en in een paar weken net zoveel uitgaven als de meeste Indonesiers in een jaar verdienden. Er had een machtswisseling plaatsgevonden, maar de Indonesiërs waren arm gebleven en de Hollanders rijk, terwijl in het apenbos de rol-

len bij een machtswisseling wél werden omgedraaid. Ik zag de man op de rug, zijn tengere, ietwat gebogen schouders. Hij keek niet naar mij om. Hij liep snel door aan de schaduwzijde van de weg en was al gauw uit het gezicht verdwenen. Maar ik bleef aan hem denken en me verwonderen. Hij was de enige Indonesiër die onvriendelijk was geweest.

‘Ik begrijp niet dat de Indonesiërs zo vriendelijk tegen jou zijn als ze horen dat jij een van de Hollanders van vroeger bent.’

Ik liep laat in de middag met iemand van het reisgezelschap over de drooggevallen zee. Tussen rode en witte koraal, blauwe zeesterren en paarse zeeekomkommers. We sprongen van het ene wad op het andere, naar een groot stuk land waar koraalrapers hun manden vulden voor de steenfabriek van Denpasar.

‘En ik begrijp niet dat jij, na wat je hier hebt meegemaakt, zo vriendelijk tegen hen kunt zijn.’

Ik bukte me om te zien of het blauw waar ik bijna op getrapt had van een zeester was die zich in het zeegras verborg. Ik kwam weer overeind. ‘Ik begrijp het ook niet.’

Het was bijna donker geworden. In de snel vallende avond kwamen vrouwen het strand over. Ze hadden kleurige, kanten kabaja's aan en liepen zo in hun goede kleren het wad op, diep de zee in. Ze droegen de urnen van de lijkverbrandingen. Ze deden de deksels eraf en de wind kwam en strooide de as uit over zee.

Ik was aan het eind van mijn reis door Indonesië. Ik had mijn land teruggezien. De rijstvelden met de ganzenhoeders over de smalle dijkjes. De pisangbomen met het ingescheurde blad. De karbouwen met kleine jongetjes wijdbeens op de logge, grijze ruggen. De brede ri-

vieren met de grote keien waarop vrouwen de was schoonsloegen naast naakte, spelende kindertjes. De plantentuin in Bogor met de wonderlijke gewassen en de vleermuizen in de bomen bij de ingang. Het restaurant op de Puntjakpas, waar op weg van Jakarta naar Bandung gerijsttafeld werd. En daar vlakbij het vierkleurenmeer met het donkere bospaadje eromheen. De Hindu-tempels op het Diëngplateau. De bergpaardjes en de waterval in Trètes, het vakantieoord bij Surabaja.

De pelayan haalde het bed af, terwijl ik toekeek. Hij verschoonde de lakens voor een andere gast. Op zijn gezicht de uitdrukking dat het goed was zoals het was. Ik wist niet of die mij gold, omdat ik moest vertrekken en hij voelde dat ik dat niet wilde, of dat die hem zelf gold, omdat hij jaar in jaar uit steeds maar bedden afhaalde en opmaakte. De uitdrukking van 'sudah, laat maar'. Sudah, laat maar, ja. Kan niet anders. Moet zo.

Mijn koffer stond gepakt. Die zou zo worden gehaald. Ik nam mijn reistas op. Ook toen ik al op de galerij stond, keek ik weer om, door het raam, naar het bruine, doorgroefde gezicht. Ja, sudah, laat maar. De goden hadden het zo gewild. Ik moest weer vertrekken. Indonesië was onafhankelijk geworden en ik had mijn huis in Holland.

Nawoord
Rob Nieuwenhuys

Laten we maar precies zeggen waar het op staat: de eerste druk van *Sudah, laat maar* in 1975 heeft het niet gedaan. We kunnen daar natuurlijk allerlei ‘verklaringen’ voor verzinnen, maar iedere uitgever weet hoe onberekenbaar de markt is. Bovendien is de hele Indische literatuur een perifere literatuur die vanuit een andere achtergrond geschreven is, met vaak een eigen ‘problematiek’ die soms wel, maar vaak ook niet bij de Nederlandse actualiteit aansluit.

Toch is er in de laatste tijd heel wat verschenen dat direct of indirect, met Indië of Indonesië te maken heeft. Vaak waren het boeken over het ‘verloren land’ of over de interneringskampen, ervaringen die pas na jaren verwoordbaar bleken, in verschillende genres: in de vorm van memoires, maar ook in die van bronnenpublicaties of studies over de ‘verre oorlog’ en ik denk hierbij aan die van Nico Beets en Dora van Velden. Daarnaast werden er ook getuigenissen geschreven met onmiskenbaar literaire bedoelingen. Ze verschenen meestal in periodiek optredende golven. In een van die golven is het boekje van Paula Gomes weggespoeld. In 1975 of daaromtrent verscheen er nogal wat Indische literatuur of pseudoliteratuur die de aandacht trok van een groter publiek, om welke reden dan ook. Van de in deze jaren verschenen Indische bellettrie die in ons geheugen is blijven hangen (voor mij vaak een literair criterium) zou ik er drie willen noemen, in chronologische volgorde: *Bibi Koetis voor altijd* van Lin Scholte (1974), *Sudah, laat maar* van Paula Gomes (1975) en nog eens van Lin Scholte de verhalenbundel *Takdiran en andere verhalen* (1977).

Maar het gaat nu om de herdruk van Paula Gomes' *Sudah, laat maar*. Of ik deze herdruk na bijna tien jaar toejuich? Natuurlijk, vanzelfsprekend. Ik durf het bijna niet zo te formuleren omdat dit citaat tot een cliché verschrompeld is, maar deze herdruk is een ‘daad van eenvoudige rechtvaardig-

heid'. Het verhaal van Paula Gomes, want het is eigenlijk een lang *verhaal* van ruim honderd bladzijden, is bij zijn verschijning weinig besproken, maar wel geprezen. Beb Vuyk haalde het direct tussen alle Indische boeken uit en zij is altijd zuinig met haar lof geweest. Tom van Deel prees het en ook zijn oordeel is niet dat van de eerste de beste. Hij waardeerde het als een 'zonder omslag zuiver verteld verhaal'. Zo doet het zich inderdaad voor, alsof het 'zomaar' opgeschreven is, maar het is in werkelijkheid een weloverwogen verhaal van een schrijfster die weet waar het om gaat als het op schrijven aankomt: op een juiste dosering van de details, op concentratie en een sober taalgebruik.

Sudah, laat maar is een verhaal dat gebouwd is op tegenstellingen die heel natuurlijk en als vanzelfsprekend dooreengeweven zijn: het Indië waar ze als veertienjarig meisje onder gruwelijke en dramatische omstandigheden afscheid van nam en het weerzien met het troostend gevoel daar nog altijd bij te behoren; bij het land en de mensen. Het afscheid na haar reis door Indonesië, dertig jaar later, ondergaat ze met een gevoel van weemoed en gelatenheid: 'sudah, laat maar', het heeft eenmaal zo moeten zijn.

Hoe goed de critici het ook bedoeld hebben, we doen het boek tekort door te zwijgen over de algemene betekenis ervan. Het is meer dan een registratie van gebeurtenissen. Misschien is voor dit inzicht een soortgelijke ervaring nodig. *Sudah, laat maar* is een boek dat Paula Gomes natuurlijk voor zichzelf geschreven heeft, maar dat toch een herkenningsteken kan zijn voor de nog altijd duizenden Indische Nederlanders (en niet te vergeten hun nazaten) die niet goed weten wie ze zijn en waar ze hun tehuis hebben. Ze zijn Nederlanders, ze zijn in Nederland geïntegreerd en toch met elke vezel nog altijd verbonden met dat verre land waar hun jeugd en kindertijd ligt.

Dat betekent heimwee. Wat is daar eigenlijk tegen? Waarom zou het taboe zijn? Het behoeft toch niet met de koloniale

status verbonden te worden zoals sommigen het beredeneren? Het boekje van Paula Gomes is er het getuigenis van. Elke regel uit haar boek is een liefdesbetuiging aan Indonesië, al woonde ze als kind in Nederlands-Indië. Indië of Indonesië, het doet er niet toe, het is háár land. Ze zegt het in haar boek nadrukkelijk, meer dan eens. En wat voor haar geldt, geldt precies zo voor vele anderen. Ze zullen dit gevoel herkennen.

Rob Nieuwenhuys